

ההיסטוריוגרפיה המצרית במאות התשע-עשרה והעשרים על השלטון המצרי בסודאן במאה התשע-עשרה

מוסטפא ח' בדראן

במאה התשע-עשרה החלו היסטוריונים מצרים לכתוב את ההיסטוריה של שושלת מחמת עלי פאשה, שכוונה בערבית מוחמד עלי באשה, ושל מצרים. אחת הסוגיות ההיסטוריות שההיסטוריונים המצרים דנו בהן הייתה שליטת מצרים בסודאן (1820-1879). הדיון ההיסטוריוגרפי בפרק זה בהיסטוריה המצרית מאפשר, כך נראה, להבחין בתהליכי התגבשות הזהות המצרית לאורך המאות התשע-עשרה והעשרים – עד ההכרה המצרית בעצמאות סודאן. לתהליך התגבשות הזהות המצרית הייתה השפעה על הפרשנות ועל אופי הצגת השלטון המצרי בסודאן בשיח ההיסטוריוגרפי. לבסוף, מאמר זה מצביע על תפקידם הכפול של ההיסטוריונים המצרים במפעל הלאומי – לספק צידוק לכיבוש סודאן ולהנחיל את הזהות הלאומית החדשה.

מבוא

שלטון מצרים בסודאן במאה התשע-עשרה נמשך כשישים שנה (1820-1879). בשנת 1820 פלשו כוחותיו של מחמת עלי אל רוב שטחי צפון-מרכז סודאן,¹ ובתקופתו של הח'דיב אסמאעיל (1863-1879) התרחב השלטון המצרי מזרחה, עד חופי ים סוף, ודרומה, אל מעלה הנילוס, בְּחֹר אל-יַ'זַּאל וויקטוריה. השלטון המצרי בסודאן הסתיים בעקבות מרד שפרץ בשנת 1880 בהנהגת מוחמד אַחְמַד אַבֵּן עַבְדַּאלֵּלָה, שכוונה אל-מֶהְדִּי. המורדים הסודאנים הנחילו למצרים תבוסות ואבדות קשות ודוכאו רק בשנת 1898, לאחר התערבותה הצבאית של בריטניה. מאז לא חזרה מצרים לשלוט בסודאן,

1 מאוחר יותר, בשנת 1830, מָרַד מחמת עלי בסולטאן וכבש את סוריה. ב-1839 איים מחמת עלי על המשך קיומה של האימפריה העוסמאנית בהניעו את כוחותיו צפונה, לכיוון אנטוליה. המעצמות האירופיות, שרצו לשמור על קיומה של האימפריה העוסמאנית, התערבו וכפו על מחמת עלי לסגת מסוריה ולהסתפק בולאית מצרים ובסמכותו העליונה של הסולטאן. השלטון במצרים הובטח למשפחתו של מחמת עלי, והיא הורשתה להעבירו בירושה, ואילו השלטון בסודאן הובטח למחמת עלי בלבד, ולאחר מכן היה השלטון צפוי לחזור לאימפריה. המעצמות עיגנו את הפשרה הזאת בהסכם לונדון, שנחתם בשנת 1840, הסכם שקיבל משנה תוקף בצו סולטאני שניתן ב-1841 (שְׁכָרִי 1958: 11-19).

משום ש'הקונדומיניון' (השלטון האנגלו-מצרי המשותף בסודאן), שהחל בשנת 1899, היה למעשה שלטון בריטי בלעדי, שכן במצרים עצמה היה שלטון בריטי החל מ-1882.² הדיון ההיסטוריוגרפי המצרי בפרק זה בתולדות שתי הארצות השתנה והתפתח במאות התשע-עשרה והעשרים. במהלך המאה התשע-עשרה הדגישו ההיסטוריונים המצרים את האינטרסים המצריים המובהקים בהשתלטותם על שטחי סודאן. התרעומת על אובדנה של סודאן בסוף המאה התשע-עשרה הובילה להתפתחות דיון היסטוריוגרפי מורכב יותר, דיון שעסק בגורמים לאובדן השליטה בה, ובמסגרתו הופנתה אצבע מאשימה כלפי השלטון במצרים. במאה העשרים ביטאו ההיסטוריונים המצרים את תביעתה של התנועה הלאומית המצרית להחזרת שלטון מצרים בסודאן בתגובה לתכניתה של בריטניה להפריד בין סודאן למצרים. בסופו של דבר, מימשה בריטניה את מדיניותה ב-1924, כשכפתה על מצרים להתפנות מסודאן ולהוציא ממנה את פקידיה ואת צבאה והחילה שם שלטון בריטי ישיר. בתגובה לכך, דרשה התנועה הלאומית המצרית מבריטניה לאחד את שתי המדינות. תחילה נימקו המצרים את דרישתם בזכותה של מצרים לריבונות בסודאן, אך לאחר שהסודאנים לא קיבלו נימוק זה באהדה, המירו אותו המצרים בנימוקים אחרים, שהדגישו את המשותף לשתי המדינות, תחת הסיסמה 'אחדות עמק הנילוס'. ההיסטוריונים המצרים הם שיצקו תוכן לדרישה הלאומית המצרית בעזרת הסברים וטיעונים מגוונים ומקיפים, כפי שיוסבר להלן.³

מצרים לא הצליחה לממש את שאיפתה, ובשנת 1956 לאחר שזכתה סודאן בעצמאות, פסקה ממשלת מצרים לדרוש את החזרת שלטונה על סודאן. הדיון בנושא נעשה לדיון אקדמי העוסק במורשת ההיסטורית של מצרים וסודאן, אם כי הוא עדיין טעון וממשיך להשפיע על יחסי שתי המדינות.

מאמר זה בוחן כיצד נתפס השלטון המצרי בסודאן בהיסטוריוגרפיה המצרית לאורך המאות התשע-עשרה והעשרים. השיח ההיסטוריוגרפי חושף הן את האופן שבו תפסה האליטה המצרית את יחסי סודאן-מצרים, והן את ההתפתחויות שעברו על הזהות המצרית בתקופה הנדונה. מלבד זאת, הסקירה חושפת את תפקידם של ההיסטוריונים המצרים במאבק השלטון המצרי לשליטה בסודאן, ומכירה לקוראי העברית היסטוריונים מצרים, שבדרך כלל הם אינם נחשפים להם. דרך הדיון ההיסטוריוגרפי המצרי על סודאן אפשר ללמוד על התפתחות ההיסטוריוגרפיה המצרית המודרנית, אף על פי שהפן התאורטי של ההיסטוריוגרפיה אינו נידון כאן.⁴

2 ראו Warburg 1985: 49; Hill 1966: 8-9, 134-135, 164-165.

3 לדוגמה, ראו יחיא 1967: 5, 6, 29-30; זק 1975: 8, 16-17; זמלאן 1988: 67.

4 למחקרים חשובים בתחומים אלו, ראו אל-שיאל 1958; אל-ג'מיעי 1994; Crabbs 1984; Piterberg 1998: 42-61; Di-Capua 2001: 85-113; Gorman 2003; Di-Capua 2004:

המאמר מחולק לשני חלקים עיקריים: הראשון עוסק במאה התשע-עשרה והשני במאה העשרים. מבנה זה מאפשר לבחון את מאפייני ההיסטוריוגרפיה המצרית בכל מאה בנפרד וכן לעקוב אחר התפתחותה והמגמות שבה על ציר הזמן. בחירתי במבנה כרונולוגי קשורה גם למאפייניה הפוליטיים, המדיניים וההיסטוריוגרפיים של כל אחת מהמאות.

החלק הראשון במאמר בוחן באילו טיעונים הצדיקו ההיסטוריונים המצרים את כיבושה של סודאן וכיצד הסבירו את אובדנה, והחלק השני במאמר עוסק בדרכי התמודדותם של ההיסטוריונים המצרים עם ההאשמות שהופנו מבית כלפי שלטונות מצרים בסוגיית כיבוש סודאן. בחלק זה אראה כיצד ביססו ההיסטוריונים את זכויותיה של מצרים בסודאן ואת הקשר הבל-ינותק, לדירם, בין שני חלקיו של עמק הנילוס. עוד אדון בתדמיתו של השלטון המצרי בסודאן, כפי שהוצג בעבודותיהם של ההיסטוריונים המצרים בני המאה העשרים.

המאמר מתבסס על חיבוריהם של היסטוריונים מצרים בני המאות התשע-עשרה והעשרים. מקורות מההיסטוריוגרפיות האירופית והסודאנית מובאים לפי הצורך, בעיקר מקורות שעוררו תגובות בהיסטוריוגרפיה המצרית והשפיעו על כיווני כתיבתה. במאה התשע-עשרה ובמאה העשרים פעלו במצרים גם היסטוריונים זרים שהשפיעו על כתיבת ההיסטוריה במצרים. עבודותיהם של היסטוריונים אלו אינם נכללות במאמר זה, שכן הן לא היו חלק מן השיח המצרי. בלטו בקבוצה זו סורים שהיגרו למצרים במאה התשע-עשרה,⁵ ומשכילים אירופים שכתבו במצרים בשירות המלך פואד ועבדו בארכיב המלכותי עאבדין.⁶

429-450. ראו גם סיון 1973: 298-296; גרשוני 1980; וטיקוויטס 1983; Marlowe 1961; Reid 1990; Szylowicz, 1973; Subaida 1989; Safran 1961; Gordon 1992; Botman 1991; Owen. 1992; Gershoni and Jankowski 1995; Daly 1998; Petry 2008; Shamir 1995.

5 כמו עבד אל-רחמן אל-כואכבי, מחמד כרד עלי, רשיד רוא, נעום שקיר, סלים אל-נקאש וג'ורג' זידאן. מן החיבורים בתחום ההיסטוריה המצרית נציין את חיבורו של אל-נקאש, 1884. מסר ללמסריין (מצרים למצרים), אספנדריה: מטבעת ג'ידת אל-מחרסה, ובו תשעה כרכים, ואת חיבורו של זידאן, 1911. תאריך' מסר אל-חדית' (ההיסטוריה המודרנית של מצרים), אל-קאהרה, מטבעת אל-הלא, ובו שני כרכים.

6 מהם יצינו: Hanotaux 1931-1940; Hanotaux 1929; Crabite 1933; Crabite 1934; מהם יצינו: Sammarco 1929; Sammarco 1930; Sammarco 1931; Sammarco 1937.

ההיסטוריוגרפיה המצרית במאה התשע-עשרה

אופי הכתיבה

בראשית המאה התשע-עשרה רק מעטים כתבו היסטוריה במצרים. רובה המוחלט של הכתיבה היה של כרוניקות שהתרכזו בתולדות המנהיגים. כתיבה זו מיעטה בניתוח והסתמכה על מספר מועט של מקורות.⁷ כמו ההיסטוריה הלאומית האירופית בזמנו, גם ההיסטוריוגרפיה המצרית התאפיינה בכתיבת היסטוריה של מלכים ומלחמות, אולם למאפיין זה היו גם שורשים מצריים מקומיים. כתיבת היסטוריה של מנהיגים מיוחסת לתפיסה הדתית המסורתית של החברות המוסלמיות. שליטתה הבלעדית של קבוצה מצומצמת של ממלופים ועוסמאנים, פקידי הסולטאן, והדרתם של המצרים עצמם מהשלטון במצרים במשך מאות שנים, תרמה גם היא, כנראה, לצורת כתיבה זו (וטיקוויטס 1983: 40-41). החוסר בניתוח היה עשוי לנבוע מכמה סיבות: מיכולתם המקצועית המוגבלת של ההיסטוריונים דאז ומדלות מקורותיהם (עבד אל-מלכ 1983: 219); מהאמונה הקלאסית של החברה האסלאמית בגורל שהאל מכתוב ומחוסר חשיבותו של הגורם האנושי; ומהתפיסה שתפקידם של ההיסטוריונים הוא לתעד את האירועים לפי סדר כרונולוגי ולא מעבר לכך (ענד 1987: 215; Crabbs 1984: 19, 30-32); וכן מנאמנות הכותבים למשפחת השלטון.

בין ההיסטוריונים המצרים בראשית המאה התשע-עשרה בלטו עבד אל-רחמן אל-ג'ברתי (מת 1825), עבדאללה אל-שרקאוי (מת 1812) וח'ליל בן אחמד אל-רג'בי אל-שאפעי. אל-ג'ברתי, שחיבר את הספר החשוב עג'אב אל-אֶת'אר פי אל-תראג'ם ואל-אֶח'באר (פלאי היצירות של הביוגרפיות וההיסטוריה), נחשב לגדול ההיסטוריונים המצרים במאה התשע-עשרה. הוא רכש השכלה רחבה בתחומי מדע רבים, ועבודתו הייתה מקיפה וקרובה לשיטה המדעית – הוא הסתמך על מקורות מגוונים רבים ואף בדק את מהימנותם. הצגת העובדות שלו נחשבת אובייקטיבית, והייתה בה אף מידה מסוימת של ניתוח מאורעות.⁸ אל-שרקאוי כתב את תחפֶת אל-נאז'רין פי מֶן וְלא מֶן אל-ולאה ואל-סלאטין (יצירת המופת של המתכוננים על כל מי ששלט במצרים, המושלים והסולטאנים); ואל-שאפעי חיבר את כתב היד תאָריח' מחמד עלי באשא (ההיסטוריה של מוחמד עלי באשא).

מאז המאה השש-עשרה, עת כבשו העוסמאנים את המדינה הממלוכית, עבר מרכז הכובד התרבותי מקהיר לאסתנבול, בירתה של השושלת העוסמאנית. מחמת עלי

7 ראו עבד אל-מלכ 1983: 219; וטיקוויטס 1983: 28, 34-35, 40; אל-ג'מיעי 1994: 5; Crabbs 1984: 14, 37, 39.

8 ראו אל-שיאל 1958: 10, 17, 27, 36; וטיקוויטס 1983: 90-91; עבד אל-מלכ 1983: 222; Crabbs 1984: 1, 43-45, 57, 60-66.

פאשה ובנו אברהם פאשה התעניינו בהיסטוריה ולכן דאגו לתרגם לשפתם, תורכית-עוסמאנית, את תולדותיהם של מנהיגים, הן בעולם המוסלמי הן בעולם המערבי (למשל, הנביא מוחמד, אלכסנדר הגדול ונפולאון), כדי ללמוד את סוד הצלחותיהם.

הספרים נשמרו בספרייה הפרטית שלהם במצודה, לעיונם בלבד.⁹

מאמציו של רפאעֶה רֶאפֶּע אל־טֶהֶטֶאוי (מת 1873) ומפעלו התרבותי, הם שהפכו את ההיסטוריה לנחלת שכבה הולכת וגדלה של משכילים מצרים. טהטאוי תרגם מצרפתית לערבית חיבורים בהיסטוריה, וכאשר מונה לתפקיד מנהל בית הספר לשפות (מֶדְרֶסַת אל־אֶלֶסֶן) שהוקם בקהיר ב־1835, היה מהראשונים ששילבו את לימודי ההיסטוריה כמקצוע עצמאי בתכנית הלימודים בבתי הספר הממשלתיים, ואף מינה מורה מיוחד למקצוע זה (אל־שיאל 1958: 56-59, 202). טהטאוי עסק בעיקר בהיסטוריה העולמית, ובמיוחד בהיסטוריה של צרפת. ספרי ההיסטוריה הרבים שתרגם חשפו את החברה המצרית לתולדותיהם של עמים אחרים ולשיטות מחקר מודרניות.¹⁰ במפעל התרגומים השתתפו גם תלמידיו, שעבדו במחלקת התרגומים שהוקמה בבית הספר לשפות, ותרגמו מספר רב של ספרים מצרפתית.¹¹

מפעל המודרניזציה שהובילו מחמת עלי פאשה ויורשיו במאה התשע-עשרה הצמיח משכילים מצרים נוספים שעסקו, בין היתר, בהיסטוריה. מחמת עלי פאשה עצמו לא עודד עיסוק בהיסטוריה אלא לשבחו ולצרכיו, ולכן מי שעסקו בכתיבת היסטוריה התמקדו בתקופות קדומות או בתולדותיהם של עמים אחרים (אל־ג'מיעי 1994: 16). בין משכילים אלו היו, למשל, עלי מובארכ (מת 1893)¹² ואסמאעיל סֶרְהֶנֶב (מת 1924),

9 ראו אל־שיאל 1958: 42-48; עֶבֶד אל־מֶלֶכ 1983: 223; 68; Crabbs 1984.

10 תרומתו של טֶהֶטֶאוי חשובה גם להתפתחות המודעות הלאומית המצרית. טהטאוי הציג בפעם הראשונה ראייה כוללת של תולדות מצרים מימי קדם ועד זמנו, לעומת הכרוניקות שתיעדו תקופות מוגבלות. דיוניו ברעיון זכות הפרט וההגנה עליה עוררו את נאמנות הפרט למולדת ואת רצונו לקידומה. בין ספריו: תַח'לִיס אל־אֶבְרִיז פִי תַלְחִיס בְּאֶרִיז (צירוף הזהב לתמצית פריז), יומנו והערותיו על החברה הצרפתית בפריז; מְנַהֵג אל־אֶלְבַּאב אל־מֶסְרִיָה (מתודות החכמה המצרית), המבוסס על נאמנות והערצה למולדת המצרית; ואל־מֶרְשֵׁד אל־אֶמִין פִי תֶה דִיב אל־בִּנְאָת ואל־בִּנְיָן (המדריך הבטוח לחינוך הבנות והבנים), חיבור בתחום החינוך (אל־שיאל 1958: 68-69, 71, 75; וטיקיוטיס 1983: 117-118; עֶבֶד אל־מֶלֶכ 1983: 227, 237, 239, 242; עֶנֶד 1987: 250, 253, 255-257; אל־ג'מיעי 1994: 18; 74-75, 79-80; Crabbs 1984).

11 עם אלו נמנו מֶסְטַפּא אל־זֶרַאבִי, מחמד עֶבֶד אל־רֶאזֶק ועבדאללה אבו אל־סַעִיד, שתרגמו יחד ספר וקראו לו בְּדִאִיַת אל־קְדִמָּא וְהִדִּאִיַת אל־חֶכְמָא (ראשית הקדומים ומורה החכמים). חֶסֶן קַאסֶם תרגם ספר על תולדות צרפת, ותלמיד אחר, אַחְמֶד עֶבִיד אל־טֶהֶטֶאוי, תרגם ספר על תולדות פטר הגדול, והיו תלמידים נוספים שעסקו בכך. וראו אל־שיאל 1958: 56, 60-63; וטיקיוטיס 1983: 114-115; עֶבֶד אל־מֶלֶכ 1983: 224.

12 בין ספריו: תַקְרִיב אל־הֶנְדֶסָה (הפשטת ההנדסה), בתחום ההנדסה, ועֶלֶם אל־דִין (מדע הדת), על חשיבות המפגש בין התרבויות האסלאמית והאירופית. הספר המדובר ביותר שלו

שכתב בסוף המאה התשע-עשרה את ספרו חקאק אל-אח'באר ען דול אל-בחאר (אמיתות ההיסטוריה של מדינות הים), בשיטת האנציקלופדיות, ופרס בו את תולדות העולם מבריאית העולם ועד לתקופת שלטונו של הח'דיב עבאס השני (1892-1914).¹³ היסטוריונים שעסקו בתולדות מצרים היו נאמנים למשפחת מחמת עלי פאשה וראו בהתפתחויות ההיסטוריות מעשה ידיה של משפחה זו, שפעלה לטובתה של המולדת המצרית (Crabbs 1984: 77, 112-113). משכילים אלו הקפידו שלא לערער על הלגיטימיות של משפחת השלטון, שהרי זכו להשכלתם הודות למפעלו החינוכי של מחמת עלי פאשה ועבדו בשירותו. הימנעותם מנקיטת גישה ביקורתית והפלטתם בשבחי המשפחה הבטיחו את הישרדותם.¹⁴

בשלב מאוחר יותר החלה כתיבה ביקורתית על משפחת השלטון. היסטוריונים אלו נמנו עם קבוצת אחמד עראבי (מת 1911), שמרדה בשנת 1881 במדיניות הח'דיב תופיק (1879-1892). בעקבות כישלון המרד נכלאו כמה מהם, ואחרים הוגלו, ובהם מחמוד פהמי, ממנהיגי המרד, שהוגלה לציילון.¹⁵ גם כותבים אלו ייחסו תפקיד מרכזי

הוא אל-ח'טט אל-תופיקיה אל-ג'דידה למסר אל-קאהרה וּמְדִנָּהּ וּבִלְאֲדָהּ אל-קדימה ואל-שהירה (התכניות החדשות של תופיק למצרים הגדולה, לעריה וליישוביה הקדומים והמפורסמים), מעין אנציקלופדיה של ההיסטוריה החברתית של מצרים במאה התשע-עשרה (אל-שיאל 1958: 105-106, 110; וטיקיוטיס 1983: 13-14, 109-112; אל-ג'מיעי 1994: 20-21; Gorman 2003: 13-14; Crabbs 1984: 114).

13 סְרֶהֶנֶכְ הִיָּה קָצִין בְּצִי הַמִּצְרִי, רֶכֶשׁ הַשְּׂכֵלָה בְּתַחוּם הַיִּמָּאוֹת, וְהִיָּה מְנַהֵל בְּתֵי הַסֵּפֶר הַצְּבָאִיִּים לִיִּמָּאוֹת בְּתִקְוַת הַח'דִּיב עֲבָאס הַשֵּׁנִי (אל-שיאל 1958: 130-139; אל-ג'מיעי 1994: 22-23; Crabbs 1984: 137, 139; Gorman 2003: 14-15).

14 כִּאֲשֶׁר נִיסָה עֲבָד אל-רֶחֱמָאן אל-ג'בְּרִתִּי לְדוֹן בְּמִגְרָעוֹתָיו שֶׁל מַחֲמַת עֲלֵי, לְצַד מַעֲלּוֹתָיו, הוּא שִׁילֵם עַל כֶּךָ בִּיּוֹקֶר – חֵיילָיו שֶׁל מַחֲמַת עֲלֵי רִצְחוֹ אֶת בְּנוֹ וּשְׂרָפוֹ אֶת בֵּיתוֹ וְאֶת הַסִּפְרִיָּה הָעִשִּׂירָה שְׁלוֹ. יֵשׁ שֶׁחֲשָׁדוֹ שֶׁמַּחֲמַת עֲלֵי עֲצָמוֹ עֲמַד מֵאֲחֹרֵי הָרִצָּח (עֲבָד אל-מֶלֶכ 1983: 220; עוֹד 1987: 179; אל-ג'מיעי 1994: 11, 15; Crabbs 1984: 46). עַל סִגְנוֹנוֹ שֶׁל אל-ג'בְּרִתִּי וְשִׁטַּת כְּתִיבָתוֹ רָאוּ גַם Gorman 2003: 12-13. גַּם טֶהֱטָאִי נִזְהָר מִלְּכָתוֹב עַל הַהוּוּה בְּמִצְרַיִם, וְאֵף עַל פִּי שֶׁכְּתָבָיו וְתִרְגּוּמָיו עֲסָקוּ בְּהִיסְטוֹרִיָּה שֶׁל עֲמִים אֲחֵרִים וּבְנוֹשָׂא זְכוּיֹת הָאָדָם וְהַמִּשְׁטָר הַמַּעֲרָבִי הַדִּמוֹקְרָטִי, הוּא הוֹגֵלָה לְסוּדָאן בְּתִקְוַת שְׁלֹטוֹן עֲבָאס (1849-1854) בְּגִלְלֵ סִפְקוֹתָיו שֶׁל הַשְּׁלִיט בְּנֵאֲמָנוֹתוֹ (עֲבָד אל-מֶלֶכ 1983: 222-225; אל-ג'מיעי 1994: 16-18, 20; Pawell 1999: 419).

15 פְּהֶמִי כָּתַב בְּגִלְלוֹת אֶת חִיבוּרוֹ אל-בְּחָר אל-זֹאח'ר פִּי תֶאֱרִיח' אל-עֲאִלִּם וְאֶח'בָּאר אל-אַוּאֵל וְאל-אַוּאֲח'ד (הֵיִם הַגְּדוֹשׁ בְּהִיסְטוֹרִיָּה שֶׁל הָעוֹלָם וּדְבָרֵי הַיָּמִים הַקְּדוּמִים וְהַמְּאוּחָרִים), תּוֹלְדוֹת הָעוֹלָם מִיָּמֵי קֶדֶם עַד סוֹף הַמָּאָה הַתְּשֶׁע-עֶשְׂרִה, לְפִי שִׁטַּת הָאֲנִצִּיקְלוֹפְדִיּוֹת (אל-שיאל 1958: 173). הַסֵּפֶר עוֹסֵק בְּהִיסְטוֹרִיָּה שֶׁל מִצְרַיִם, וּבִיִּיחּוּד בְּמִרְד עֲרָאבִי שֶׁפְּהֶמִי הִיָּה עַד לְמֵאוֹרְעוֹתָיו וְהַשְׁתַּתְּףָּ בָּהֶם, וְהוּא הִיָּה מְקוֹר חָשׁוֹב לְהִיסְטוֹרִיוֹנִים אֲחֵרִים. הָאִישׁ וּסְפָרוֹ מֵיִיצְגִים תּוֹפְעָה חֲדָשָׁה בְּהִיסְטוֹרִיּוֹגְרַפִּיָּה הַמִּצְרִית, בְּעִיקָר בְּשֶׁל הַמִּבְט הַלְאוּמִי שֶׁדְּרָכּוֹ נִבְחָנוֹת הַהִיסְטוֹרִיָּה וְהַבִּיקוֹרָת

לשלטון בעשייה ההיסטורית, אולם בניגוד לקודמיהם, הם ביקרו את השלטון שפגע לדעתם באינטרסים של המצרים.¹⁶

אם כן, זו המסגרת הכללית שבתוכה נכתבה גם ההיסטוריה של שלטון מצרים בסודאן במאה התשע-עשרה. ראשית שלטונה של מצרים בסודאן נחשב להישג ונזקף לזכותם של שליטיה, מתוך הנחה שבראש מעייניהם עמדה טובת מצרים ותושביה. כתיבה זו נעדרה הערכה וניתוח.¹⁷ מאוחר יותר נחשבה סודאן מרחב שבו יש למצרים אינטרסים חיוניים וקיומיים.¹⁸ הקשר זה התפתח עם התחלת התגבשותה של התודעה הלאומית המצרית, לקראת סוף המאה התשע-עשרה, והדגשת האינטרסים הלאומיים של מצרים בנפרד מהאינטרסים של משפחת השלטון. ההקשר הזה היה מסגרת כתיבה נוחה למתנגדי המשפחה השלטת, ובהם מחמוד פֶּהֶמי, שניסו להציג את תולדותיה של מצרים בגישה ביקורתית.

ההיסטוריוגרפיה המצרית בת המאה התשע-עשרה על כל זרמיה ראתה בציבור במצרים את קהל היעד שלה, ופנתה אליו ברוח חינוכית-פדגוגית כדי ללמדו את תולדות ארצו וכדי שיפיק לקחים ויוכל לתרום לקידום מולדתו.¹⁹ סודאן לא נחשבה יחידה מדינית עצמאית. עד סוף המאה התשע-עשרה לא הייתה סודאן מונח מדיני-מנהלי, אף לא מונח גיאוגרפי-אתנוגרפי מדויק, אלא 'ארץ השחורים' הנמצאת מדרום למצרים, ללוב ולמדבר סהרה, בואכה מאלי וסנגל. רק עם חתימת הסכם הקונדומיניון האנגלו-מצרי נקבעו גבולותיה המדיניים של סודאן, ואז יוחד בפעם הראשונה ספר פרי עטו של כותב מצרי, אַבְּרָאָהִים פְּוֹזִי (1901), להיסטוריה של סודאן.²⁰ כמו כן, ההיסטוריונים המצרים בני המאה התשע-עשרה לא ציינו בדרך כלל מה היו מקורות המידע שלהם.

הנמתחת על משפחת השלטון. אנשי המרד ראו במרד הקצינים בח'דיב, בדיכוי בידי הבריטים, כביכוש הבריטי של מצרים שבעקבותיו (1882) ובהענשת מנהיגי המרד והגליית רבים מהם (ובהם פֶּהֶמי), אירועים לאומיים מצריים (אל-ג'מיעי 1994: 26-27). חברי קבוצה זו ראו בח'דיב תנפיק משתף פעולה עם הבריטים, ולפיכך ביקרו את משפחת השלטון, והדבר בא לידי ביטוי בכתיבתו של פֶּהֶמי (פֶּהֶמי 1894: 2, 226, 233).

16 הקשר בין ההיסטוריון לשלטון מובא בהיסטוריוגרפיה המקצועית במסגרת הדיון בהיסטוריונים עצמם, כמו אצל Cole, Crabbs, אל-שיאל ואל-ג'מיעי.

17 ראו טֶהֶטְאוֹי 1869: 4; פְּרִיד 1890: 2-3; אל-שיאל 1958: 201. וראו מחמד פֶּאָאָד שֶפְרִי, מחמד מֶסְטָפָא סֶפֶת, רֶג'ֶב ח'רַאז ואחרים.

18 גישה זו מובחנת בהיסטוריוגרפיה המצרית החל מעֶבֶד אל-רֶחֶמָאן אל-ג'בְּרִתִי 1879: 4; ראו גם פֶּהֶמי 1894: 1; 2; וסֶרְהֶנֶב 1896: 1; 4.

19 ראו טֶהֶטְאוֹי 1869: 4; פְּרִיד 1890: 2-3; פֶּהֶמי 1894: 2-3; סֶרְהֶנֶב 1896: 1; 3-4; פְּוֹזִי 1901: 1; 2, 5-6.

20 פְּוֹזִי היה מפקד צבא מצרי שהשתתף במסעות הגילוי של צ'רלס ג'ורג' גורדון (Gordon) באפריקה, וכן בדיכוי מרד המהדי (1880-1889).

הסיבות להשתלטות מצרים על סודאן

ההיסטוריוגרפיה המצרית במאה התשע-עשרה הדגישה שמהות עניינם של שליטי מצרים בסודאן הייתה קשורה במיוחד לעניין הרב שגילה מחמת עלי בזהב.²¹ שליט מצרים גילה עניין רב גם בעבדים בסודאן והורה לצבאו לפעול לאספם.²²

לפי טיעון אחר ביקש מחמת עלי להשכין שקט באזור הגבול עם סודאן – שם התיישבו שרידי הממלוכים שברחו ממצרים אחרי 'טבח המצודה' בשנת 1811 ומשם איימו על ביטחון מצרים. הממלוכים לא היו חזקים דיים כדי לכבוש מחדש את מצרים, אך הסכנה הממשית מהם הייתה יכולתם לערער את היציבות הרופפת באזורי התיישבותם, אזורים שתושביהם היו מסוכסכים ביניהם ממילא, ויכולתם לפגוע בכלכלת סודאן ובקשר השוטף שלה עם מצרים (אל-ג'פּרתי 1879: 305).²³ עם זאת, מוחמד פּריד ואסמאעיל סַרְהַנֶב סברו שאיומם של הממלוכים היה רק תירוץ לכיבוש סודאן, ולא הסיבה המרכזית (פּריד 1890: 63, 65; סַרְהַנֶב 1896, כרך 2: 231-232).

סיבה נוספת להשתלטות מצרים על סודאן, המוזכרת בדרך כלל כסיבה משנית, הייתה היותה של סודאן מרחב לפתרון בעיות ביטחון-הפנים של מצרים. יחידות הצבא האלבניות והיחידות המעורבות והבלתי סדירות בצבא המצרי (שהיו כהן פרשים ערבים, בדווים, תורכים ואחרים), הפריעו לתהליך הרפורמה בצבא, ולא פעם עוררו מהומות ואיימו על השלטון. מחמת עלי תכנן להרחיקם אל מרחבי סודאן ופיתה אותם בזהב ששיגו שם.²⁴

אמנם אצל טַהֲטָאוי גילוי מקורות נהר הנילוס והטלת שליטה מצרית לאורכו כדי להבטיח את זרימת המים למצרים הם רק חלק משורה ארוכה של גורמים (טַהֲטָאוי 1869: 61), אך פְּוִזִי, שהיה מושל מחוז קו המשווה בשנת 1877, ראה בהם מניע מרכזי לכיבוש סודאן. טיעונו החדשני של פְּוִזִי היה שמדינה אירופית (הוא רמז לבריטניה) תכננה לגלות את מקורות הנילוס ולהשתלט עליהם, ובכך ללחוץ על מחמת עלי שלא יפעל נגדה מתוך מצרים. מחמת עלי לא היה אהוד על הבריטים, והם קיוו שאחרי

21 מחמת עלי שלח מומחים לחפש זהב בסודאן ואף ביקר בחבל ארץ זה בשנת 1838, למרות גילוי המתקדם, כדי לעמוד על מהלך החיפושים. משנוכח לדעת שהתוצאות אינן מעודדות, חדל לחפש.

22 ראו טַהֲטָאוי 1869: 166-168, 172; פּריד 1890: 62, 65; סַרְהַנֶב 1896, כרך 2: 232-235; מְבַאֲרֶכ 1970-1969, כרך 1: 73.

23 אין לבלבל בין הממלוכים ששלטו במצרים בין 1250 ל-1517 לבין מי שכוננו ממלוכים בתקופה העוסמאנית. האחרונים היו חלק מן העבדות הצבאית העוסמאנית, והמונח 'ממלוך' אינו אלא הגרסה ערבית של המונח העוסמאני kul. ראו Hathaway 1998: 105-106.

24 ראו פּריד 1890: 62, 63; סַרְהַנֶב 1896, כרך 2: 232; פְּוִזִי 1901: 59; מְבַאֲרֶכ 1970-1969: 73.

פינוי הצרפתים ממצרים ב-1801 יתפסו בני בריתם הממלוכים את השלטון במדינה. הבריטים אף ניסו להפיל את שלטונו של עלי במסע צבאי כושל ב-1807, אך הלה הצליח להדוף אותם ולחזק את שלטונו במצרים (פְּנִי 1901: 59). בספרו דן פוזי בחיזיונותם של מקורות הנילוס למצרים, וכן בסכנות הצפויות לה מהשתלטות זרה או עוינת עליהם. טיעון זה חוזר בספריהם של היסטוריונים שכתבו אחריו (גם במאה העשרים) ונטו כנראה להסתמך עליו, ובהם עֶבֶד אל־רַחֲמָאן אל־רַאפִּעִי וראפת אל־שיח' (אל־רַאפִּעִי 1930: 160; אל־שיח' 1979: 75).²⁵

מידע זה היה כנראה מידע סודי, והוא הגיע לאוזניו של פוזי בזכות מגעיו עם הבריטים ועם האירופים שהשתתפו במסעות באפריקה ובזכות קרבתו לשלטונות ולאנשי הממשל. גורם נוסף שנשמר בוודאי בסודיות יתרה היה רצונו של מחמת עלי להיפטר מהיחידות הבלתי סדירות. מכיוון שלא יעלה על הדעת שמחמת עלי הפיץ ברבים את המידע הזה, וסביר שרק אנשי סודו ידעו עליו, גילוי של המידע, גם לאנשי ממשל המקורבים לשלטון, כמו עלי מובארכ ואסמאעיל סרהנכ,²⁶ התאפשר רק בתקופה מאוחרת יותר, בסוף המאה התשע-עשרה.

הגורמים האחרים לכיבוש סודאן, כמו הבאת עבדים וזהב, היו ידועים בקהיר: מחמת עלי עצמו הפיץ מידע זה בקרב חייליו ובקרב היחידות הבלתי סדירות כדי להלהיבם לצאת למסע אל סודאן. גם את דבר המרדף אחרי הממלוכים הפיץ מחמת עלי, שכן הממלוכים לא היו אהודים על המצרים.

אם כן, בבואם להסביר את כיבוש סודאן, ראו ההיסטוריונים המצרים בני המאה התשע-עשרה לנגד עיניהם בעיקר את האינטרס המצרי. פְּנִי הוא ההיסטוריון המצרי היחיד בן התקופה שטען שטובתה של סודאן היה שיקול בכיבושה. הוא סבר שמחמת עלי ביקש להשתלט על סודאן מתוך היענות לקריאת תושביה לחלצם מהאנרכיה ההרסנית ששררה שם (פְּנִי 1901: 59). כפי שיוצג בהמשך המאמר, תפס הטיעון שהציג פוזי מקום חשוב בהיסטוריוגרפיה המצרית במאה העשרים, היסטוריוגרפיה שניסתה להבליט את הפן החיובי של שלטון מצרים בסודאן ולראות בו שליחות מתרבתת.

25 פְּנִי נמנע מלציין את שם המדינה הזרה, ורק רמז למאמציה לגלות את מקורות הנילוס ולהשתלט עליהם (פְּנִי 1901: 59). לעומתו, ההיסטוריונים שכתבו בעקבותיו ייחסו זאת במפורש לבריטניה. פְּנִי ציין שמקור המידע שלו הוא איש בכיר המקורב למחמת עלי, אך לא הזכיר את שמו.

26 מובָאֲרַכּ היה איש מְנַהֵל וחינוך בתקופת הח'דיבים אֶסְמַאעִיל וְתוֹפִיק, וככל הנראה שם לב למרבית גורמי הזעזוע ואי־השקט בארצו. סביר שגם סְרַהֲנֵכ, שהיה קצין בחיל הים המצרי והייתה לו גישה למקורות רשמיים, ידע יותר מאחרים (Crabbs 1984: 137). מתוקף תפקידו אפשר להעריך שסְרַהֲנֵכ היה ער גם הוא לגורמים העלולים לזעזע את השלטון במצרים.

הגורמים לסיום הכיבוש

ההיסטוריוגרפיה המצרית במאה התשע-עשרה הכירה בכך שהכיבוש המצרי לא התקבל באהדה בקרב תושבי סודאן, ושהתנגדותם אף התבטאה בתקריות אלימות שפרצו בין הצדדים. אחת התקריות עלתה בחייו של אסמאעיל, בנו של מחמת עלי – הוא נרצח בשנת 1822 בעיר שַנְדִי, בירתו של שבט הג'עלים, שמרד בצבא המצרי.

הדרכים שבהן בחר כל היסטוריון לנתח את התקרית מלמדות על מידת אהדתו למשפחת מחמת עלי. ההיסטוריונים המצרים שאהדו את המשפחה השלטת, כמו מוחמד פריד ואבראהים פוזי, ראו בנמר, מלך הג'עלים, מורד בשלטון המצרי הלגיטימי והאשימו אותו בהתנקשות. לעומתם, מתנגדי המשפחה, כמו מחמוד פֶהֶמי, ביקרו את אסמאעיל והטילו עליו את האחריות לפרוץ המרד. הלה נקט לטענתם יד קשה כלפי בני שבט הג'עלים – הוא הטיל עליהם מסים כבדים, צבאו התפרע בשטחם, פגע בתושבים והשפיל אותם, ואף השפיל את מלך הג'עלים עצמו. לטענת מבקריו של אסמאעיל ההתנקשות בחייו הייתה מעשה נקם אישי. ביקורת על משפחת מחמת עלי עלתה מכיוון נוסף, מאחד ממשרתיה דווקא. אסמאעיל סרהנפ היה מנהל בתי הספר הצבאיים במצרים בסוף המאה התשע-עשרה, ולמרות השתייכותו לאליטה, לא נרתע מלבקר את המשפחה השלטת, גם אם ביקורתו הייתה נקודתית בלבד וכוונה כלפי מקרים מסוימים מאוד. על התקרית שבמהלכה נרצח אסמאעיל, הביע סְרֶהֶנֶפ עמדה דומה לזו של פֶהֶמי. ייתכן שהחירות שהפגין סרהנפ לבקר את משפחת שלטון, למרות קרבתו אליה, נובעת משיטת המחקר המתקדמת שלו ביחס לזו של בני דורו, שיטה המחויבת יותר להצגת העובדות כהווייתן.²⁷

לקראת סוף המאה התשע-עשרה נדרשו היסטוריונים מצרים להסביר את סיום השלטון בסודאן ואת שלטון בריטניה שבא בעקבותיו. הדיון ההיסטוריוגרפי שהתפתח עסק בסיבות שהביאו לאובדן השלטון ובזוהות האשמים בכישלון. אבראהים פוזי ואסמאעיל סרהנפ פתחו את הדיון, והוא הלך והתפתח במאה העשרים.

במרכזו של דיון זה עמד תפקידם של הזרים בשירות הח'דיב אסמאעיל. הח'דיב שכר את שירותיהם של אירופים, נוסעים ואנשי צבא, לצורך מסעות התגליות וההתפשטות שהוביל באזור קו המשווה. המפורסמים שבהם היו הבריטים סמואל בייקר (Baker), שמונה בשנת 1869 לתפקיד מושל מחוז קו המשווה, ויורשו, מושל המחוז בשנים 1874-1876, צ'רלס ג'ורג' גורדון (Gordon).

27 ראו פֶרִיד 1890: 2, 67-68; פֶהֶמי 1894: 194; סְרֶהֶנֶפ 1896: 2, 233; פּוֹזִי 1901: כרך 2: 62; קֶרֶפֶס 1984: 138, 141-142.

סרהנפ ופוזי מסכימים שבייקר וגורדון נשכרו ומונו לתפקידיהם בעקבות לחץ בריטי, שהממשל הבריטי עקב אחר תפקודם באזור קו המשווה באמצעות נציגיו בקהיר, ושבזמן כהונתו של גורדון הצליחו הבריטים לשחרר אותו מכפיפות למושל סודאן ולאפשר לו חופש פעולה באזור. שני החוקרים אף מסכימים שכל הצעדים שנקטה בריטניה נועדו להכשיר את הקרקע להתערבותה הישירה באזורים האלה. עם זאת, רק סרהנפ מבקר במפורש את הח'דיב אסמאעיל על שהעסיק את אותם הזרים ולא שמע לעצתו של מושל סודאן דאז, ג'עפר פאשה, להעמיד מצרים בראש מסעות הגילויים של מצרים באפריקה ולמנות אנשים מבני עמו לתפקיד מושל מחוז באזורים רגילים כל כך (סרהנפ 1896, כרך 2: 315, 317; פוזי 1901: 1-3, 59).

הדיון בנאמנותו של גורדון לשלטונות המצריים נמשך. פוזי טען שגורדון היה נאמן לממשל המצרי ושירת את האינטרסים של מצרים בסודאן, וסירב לקבל את הגרסה שמינויו של גורדון עורר מתח בין בריטניה לבין הח'דיב. הוא גם לא סבר שהח'דיב נאלץ לשחרר את גורדון מכפיפות למושל סודאן ולתת לו יד חופשית. אמנם פוזי הזכיר טיעון כזה, אך גרס שהייתה זו רק שמועה. פוזי אף ייחס לעצמו ידע ממקור ראשון בהקשר זה, והזכיר שהוא שהה באוגנדה בעת נסיגת הכוחות המצריים מסודאן. לטענתו גורדון רצה לספח את אוגנדה למצרים, והאשם בנסיגת הכוחות המצריים משם היה אמת'סה, מלך אוגנדה. פוזי ראה באמת'סה עושק, עריץ ואופורטוניסט, וטען שהלה פעל על דעת עצמו ולא בהשפעת גורדון, הוא בחר בנצרות והניף את הדגל הבריטי משיקוליו האישיים, לאחר שנודע לו שגורדון הוא נוצרי מבריטניה (פוזי 1901: 2-3, 25-26). לדידו של פוזי, גורדון ניסה להפסיק את העושק בסודאן ולהשליט בה סדר, אך נכשל מכיוון שלא שלט בשפה הערבית ומכיוון שאל-תהאמי, מזכירו ומתורגמנו האכזר, הוליכו שולל. אליבא דפוזי, נאמנותו של גורדון לממשל המצרי הביאה אותו להבחין בין מדיניות בריטניה בסודאן לבין מדיניותו של גורדון.²⁸ הבחנה זו אומצה בתקופת המלוכה והמשיכה להתקיים בהיסטוריוגרפיה המצרית גם לאחר מכן.²⁹

28 עניין מיוחד מעלה האמון שרחש פוזי בגורדון לנוכח יחסיהם האישיים: גורדון לא אהד את פוזי, עד כדי כך שפיטר אותו מתפקיד מנהל קו המשווה, ואף כלא אותו כאשר מונה למושל סודאן ב-1877 (אל-ג'מל 1969, כרך 2: 269-270).

29 נציגים בולטים של תפיסה זו בתקופת המלוכה היו הנסיך עמר טוסון והיסטוריון החצר מוחמד פואד שַכְרִי (טוסון 1937: 107; שפרי 1958: 154). במחצית השנייה של המאה העשרים בלט ההיסטוריון המצרי שוקי אל-ג'מל, שסבר שהמדיניות הבריטית נכפתה על גורדון מתוקף היותו מושל סודאן, כפי שנכתבה על הח'דיב אסמאעיל עצמו (אל-ג'מל 1969, כרך 2: 163). ייתכן שהקרבה בעמדותיהם של השניים נובעת מהסתמכותו של אל-ג'מל על טוסון.

ואולם, מרבית ההיסטוריונים המצרים אימצו גרסה דומה יותר לזו של סְרֶהֶנֶב והאמינו שגורדון שימש ידה הארוכה של בריטניה בסודאן.³⁰ סְרֶהֶנֶב האשים את גורדון שנשלח לסודאן להכשיר את הקרקע למרד הסודאנים בשלטון המצרי ולהכין את בריטניה להחלפתו (סְרֶהֶנֶב 1896, כרך 2: 315, 335). בהקשר לנסיגה מאוגנדה טען סְרֶהֶנֶב שגורדון לא רק שפעל לסלק את מצרים מאוגנדה, אלא אף נהג יד קשה כלפי המנהיגים המקומיים בניסיון ליצור קרע בין השלטונות המצרים לבין הסודאנים, כפי שקרה בפרשת סְלִימָאן בֶּן אֶל־זֶבִּיר באזור קו המשווה.³¹

היסטוריונים מצרים רבים טענו שהמסמר האחרון בארוננו של השלטון המצרי בסודאן היה ההסכם לביטול העבדות, הסכם שמצרים ובריטניה חתמו עליו באוגוסט 1877. נחרצותם של הבריטים שפעלו בסודאן בשירות השלטון המצרי והיד הקשה שנקטו נגד סוחרי העבדים ונגד מנהיגי השבטים התסיסה את מנהיגי השבטים, והם הפנו את מחאתם אל השלטון המצרי. לפי הגישה הזאת בהיסטוריוגרפיה המצרית, היה עדיף לבטל את העבדות בהדרגה ולהימנע מהתנגשות עם מנהיגי השבטים.³² ההסכם המדובר גם העניק לכלי השיט הבריטיים זכות שיטור באזורי השיט המצריים, ובכלל זה התיר לבריטים לעכב ספינות מצריות החשודות בהובלת עבדים ולערוך חיפושים על סיפונן, פעילות שפגעה בריבונותה של מצרים במים הטריטוריאליים שלה. כפי שאראה בהמשך, במאה העשרים הטיחו ההיסטוריונים המצרים ביקורת קשה בח'דיב אסמאעיל. בסוף המאה התשע-עשרה היה סְרֶהֶנֶב הראשון שביקר את הח'דיב בעניין הסכם זה (סְרֶהֶנֶב 1896, כרך 2: 334-335, 339, 463).

30 עם אלה נמנים, מתקופת המלוכה: מוחמד שִפִּיק רִ'בְּבֵאל, מוחמד סִבְרִי וְעֵבֵד אֶל־דִּחְמָאן אֶל־רֶאפֶּעִי; ומהמחצית השנייה של המאה העשרים: עֵבֵד אֶל־ג'לִיל אֶל־שֶאטֶר בְּסִילִי, רֶאפֶּת אֶל־שִיח', ג'לֶאל יֶחִיא וְזֶאֶהֶר רִיאֵד. ראו אֶל־רֶאפֶּעִי 1932, כרך 1: 115, 130; רִ'בְּבֵאל 1947: 86; סִבְרִי 1947: 89; רִיאֵד 1966: 147; עֵבֵד אֶל־ג'לִיל 1966-1967: 163; יֶחִיא 1967: 75-76, 174-175; אֶל־שִיח' 1979: 143. ההיסטוריון מוחמד עֵבֵד אֶל־רֶחִים אף תקף את פְּנִי עֶצְמוֹ והאשים אותו בנאמנות לבריטים, בעיוות ההיסטוריה ובהטעיית היסטוריונים מצרים שאימצו את גרסתו (סְרֶהֶנֶב 1896, כרך 2: 73-74, 231; פְּנִי 1901: 68; עֵבֵד אֶל־רֶחִים 1952: 225-229, 232).

31 גורדון עצר את אֶל־זֶבִּיר והרג אותו ושלושים ממלוויו, אף על פי שאֶל־זֶבִּיר נענה לקריאת אביו, שהוחזק כבן ערובה בקהיר, ונכנע לשלטון המצרי. פְּנִי טען שהיה עד לתקרית ושאל־זֶבִּיר, שהוא ואביו היו אחראים למרד בשלטון המצרי, שהוא ברח מפני חייליו של גורדון, ואלה רדפו אחריו והרגו אותו (סְרֶהֶנֶב 1896, כרך 2: 66, 288, 336; פְּנִי 1901: 38-39). להרחבה בפרשת אוגנדה ובפרשת אֶל־זֶבִּיר, ראו: Allen 1931: 73-77, 118-123, 144-152; Hill 1966; Hill 1970: 120-164.

32 לעומת זאת, אהוד טולידאנו מראה שהעבדות לא חדלה מלהתקיים במצרים מיד. ראו Toledano 1998: 45.

כאמור, ההיסטוריוגרפיה המצרית במאה התשע-עשרה לא נכתבה בידי היסטוריונים מקצועיים, אלא בידי פקידי ממשלה בכירים וקציני צבא משכילים, שלא כתבו לפי השיטה המדעית-אקדמית והסתמכו על מקורות דלים ועל ידע אישי. היסטוריונים אלו לא התעמקו בחקר המקורות, ערבבו בין כרוניקות לבין היסטוריה והמעיטו לנתח את המאורעות (עבד אל-מלכ 1983: 225; 6, 11; Gorman 2003). אף על פי שכתובה זו לא הייתה מדעית, היא שימשה מקור מידע חשוב להיסטוריונים המודרניים של המאה העשרים ואפשרה את פריחת העיסוק במדעי הרוח ובהיסטוריה הלאומית של מצרים עם הופעת הכתיבה המדעית האקדמית (אל-ג'מעי 1994: 31).

ההיסטוריוגרפיה המצרית במאה העשרים

רקע כללי

אף על פי שהבריטים כבשו אותה ב-1882, המשיכה מצרים להיות פרובינציה עוסמאנית. הבריטים חששו מתגובת מעצמות אירופה לכיבושה של מצרים ולסיפוחה לריבונותם, ולכן נמנעו משינוי מעמדה החוקי בדרך שהייתה עלולה לפגוע בהבנות עם מדינות אירופה על המשך שלמותה הטריטוריאלית של האימפריה העוסמאנית. כך הותירו הבריטים את הח'דיב ואת מערכת השלטון המקומית במצרים על כנם והכירו בריבונותו הרשמית של הסולטאן העוסמאני.

בעקבות הצטרפות הממשלה העוסמאנית למדינות הציר במלחמת העולם הראשונה, ניתקו הבריטים ב-1914 את מצרים מהאימפריה העוסמאנית. הבריטים נזהרו שלא להגדיר את מצרים 'מדינה כבושה' וקבעו את מעמדה החדש 'מדינת פרוטקטורט', למרות שלטונם הישיר בה.

באותה השנה החלו הבריטים לפעול לסיום הקונדומיניון ולהחלת שלטון בריטי ישיר גם בסודאן באמצעות ניתוקה ממצרים ופינוי קציני הצבא והפקידים המצרים ממנה (Warburg 1985: 59, 63). עם זאת, ההפרדה בין מצרים לסודאן התממשה רק בשנת 1924, לאחר שמתנקש מצרי רצח באלכסנדריה את לי סטאק (Stack), מושל סודאן מטעם בריטניה ומי שהכין את התכנית להפרדה בין שתי הארצות. הבריטים הטילו את האחריות לרצח על ממשלת הַנְפֵד, והנציב העליון אלנבי דרש ממשלת הַנְפֵד לפנות מיד את הצבא המצרי מסודאן. ארבעה ימים לאחר מכן התפטרה ממשלת הַנְפֵד, ובהנחיית הבריטים פיזר המלך את בית הנבחרים ומינה ממשלה מטעמו. הבריטים נקטו כמה אמצעי ענישה, התלקחו מהומות ועימותים בין המצרים לבין כוחות הביטחון הבריטיים, ובעקבותיהם גם בבירת סודאן ח'רטום. המהומות הפרו-מצריות בח'רטום חשפו את מידת ההשפעה המצרית האנטי-בריטית בסודאן, ובעקבותיהן האשימו הבריטים את המצרים בסודאן באחריות לפרוץ המהומות והורו על פינויים (Warburg 1985: 66, 70, 78-79; Sharkey 1999: 536).

התנועה הלאומית המצרית התחילה לדרוש להחזיר את השליטה המצרית לסודאן, אך התכנית הבריטית הייתה להמשיך להפריד בין שתי הארצות ולהקים בסודאן מדינה עצמאית. התכנית הבריטית להפריד בין שתי הארצות לוותה במסע תעמולה אנטי-מצרי בקרב הסודאנים ובניסיונות לעורר בהם תחושת ייחוד ומודעות לאומית. הבריטים מצאו בני ברית בשורות ההנהגה הסודאנית המקומית – בקרב שכבות האליטה המסורתית, אנשי הדת וראשי השבטים, שהפיצו את הסיסמה 'סודאן היא של הסודאנים' (Warburg 1985: 63, 65, 73-77).³³ הבריטים ניסו לעודד את הופעתה של שכבת משכילים סודאנים שתתמוך בתכניתם, אבל באותן שנים היו המשכילים מעטים והעיתונות הייתה דלה. שכבת משכילים קטנה החלה לצמוח בסודאן רק לקראת סוף העשור השני של המאה העשרים. העיתונות הלאומית הסודאנית החלה להופיע רק אחרי 1924, ואז גם החלו להתפתח כתיבה ספרותית וכתיבת שירה, ששימשו מנוף לקידום המודעות הלאומית הסודאנית וקראו לשלטון עצמי (Sharkey 1999: 532-536).³⁴

התנועה הלאומית במצרים התנגדה לתכנית הבריטית: קבוצות חדשות נכנסו לזירה הפוליטית והביעו עמדה בשאלות הלאומיות של מצרים, ומפלגות פוליטיות חדשות הדגישו את ייחודה הלאומי של מצרים, שכללה את סודאן, וחתרו להשיג עצמאות למצרים ולהחזיר את שלטונה בסודאן.³⁵ תגובתם של ההיסטוריונים המצרים בראשית המאה העשרים לתכנית הבריטית להפריד את סודאן ממצרים הייתה מצומצמת. קבוצת המשכילים המצרים הייתה קטנה,

33 ב-1919 נשלחה ללונדון משלחת מקרב בני בריתם של הבריטים בסודאן. המשלחת הביעה נאמנות לבריטניה והתנערה מתנועת המרי המצרי ומהתנועה הלאומית המצרית וממנהיגה, סַעַד זַ'לִּיל.

34 כתבי העת הסודאנים הראשונים שלא היו פרו-מצריים היו פרו-בריטיים, ובהם חֲדָאֲרַת אַל-סודאן, אַל-נְהִדָה, אַל-פַּג'ר, והעיתון היומי אַל-נִיל. כתב העת חֲדָאֲרַת אַל-סודאן אף תמך בממשלה ויצא נגד המהומות שפרצו ב-1924. אנשיו היו מתנועת המהדיה, ורובם העדיפו את השלטון הבריטי על השלטון המצרי (Sharkey 1999: 532-536). משנת 1927 החלו להופיע בעיתונות מאמרים שהביעו אמון בייחודם ההיסטורי והתרבותי של הסודאנים. הראשונים שבהם היו פרי עטו של חֲמֻזָה אַל-מַאחֵכַ תַּמְבָּאֵל (מת 1951) בחֲדָאֲרַת אַל-סודאן. מוחמד אַחְמַד מחג'וב, מי שיהיה סגן ראש הממשלה בסודאן בשנת 1960, פרסם גם הוא סדרת כתבות, ובהן עודד שירה לאומית ופעל לחזק את הסולידריות של הסודאנים באמצעות כתיבת היסטוריה לאומית. לדוגמה, אַל-נְהִדָה, 1, 11 (21 פברואר 1932); אַל-פַּג'ר, 1, 8 (16 ספטמבר 1934), 332-329; 1, 9 (1 אוקטובר 1934), 385-388. משנת 1935 החלה להופיע עיתונות יומית בסודאן. עורכי העיתונים השתייכו לתנועת הנאו-מְהִדָה, שאמנם האמינה בהפרדת מצרים מסודאן, אך לא התעלמה מתרומת מצרים לסודאן (Sharkey 1999: 537-541, 547).

35 מפלגות אלו היו 'אַל-חֻזַב אַל-נִטְנִי' (המפלגה הלאומית) בהנהגת מוסטפא פאמֵל ו'חֻזַב אַל-אַמָּה' (מפלגת האומה) בהנהגת לְטַפִּי אַל-סִיד.

בשל פגיעתה של תקופת הכיבוש הבריטי במערכת החינוך במצרים.³⁶ השלטון הבריטי לא הסתפק בהזנחת מערכת החינוך, אלא בלם במתכוון את ההתפתחות התרבותית במצרים (וטיקוויס 1983: 248-249, 252), ותחייתה ניכרה רק אחרי ההכרזה הבריטית החד-צדדית על עצמאות מצרים ב-1922, אישור החוקה במצרים וקביעת שלטון פרלמנטרי-מלוכני בשנת 1923.

החוקה החדשה אפשרה לכוח פוליטי מקומי נוסף – לתנועה הלאומית המצרית שיוצגה בידי מפלגת הַנְפַד – להיכנס לזירה הפוליטית. הַנְפַד זכתה ברוב מוחץ בבחירות לפרלמנט בשנת 1924 והרכיבה את הממשלה. התברר שהמפלגה היא מתחרה רצינית למלך, ורבים משכבת הביניים ומההמונים נהו אחריה ותמכו במאבקה להשגת המטרות הלאומיות של מצרים ולהחזרת השלטון המצרי בסודאן ובקריאה 'לאחד את עמק הנילוס'.

הבריטים התנגדו לנוסחת העצמאות שדרשה התנועה הלאומית והציעו עצמאות מוגבלת, כזאת שתבטיח את האינטרסים שלהם במצרים, ועל כן הצהירו בשנת 1922 הצהרה חד-צדדית על עצמאות מצרים. יכולתם של המצרים לקבוע את מדיניות הביטחון והכלכלה הייתה מצומצמת, משום שהבריטים מינו יועצים בעלי סמכויות נרחבות במשרדי הממשלה. כמו כן, קבעו הבריטים חוקה שהתאימה לצורכיהם, ולפיה המלך מוסמך לפטר את הממשלה, לפזר את בית הנבחרים ולמנות ממשלה מטעמו. למלך חסר בסיס תמיכה עממי, והוא היה נתון להשפעת הבריטים בארצו. הבריטים גם סירבו להחזיר את סודאן לשליטת מצרים ובמסגרת מסע הסברה אנטי-מצרי בסודאן, האשימו את המצרים ששלטונם בסודאן במאה התשע-עשרה היה קולוניאלי ונצלני. הסודאנים קיבלו את טענות הבריטים והצטרפו להאשמות.³⁷

מפלגת הַנְפַד הכירה בחשיבות החינוך ובהיותו מנוף להצלחת המאבק הלאומי, וכוננה עם המלך פואד מערכת חינוך לאומית מודרנית.³⁸ מערכת זו הנחילה ערכים

36 ראו עבד אל-מַלֵּך 1983: 363-364, 366, 369-368; Crabbs 1984: 96-97. הצעירים המשכילים שצלחו את מערכת החינוך בתקופה זו היו לאומיים מודרניים שהבינו את חשיבות החינוך בגיבוש האומה ובשחרורה מהכיבוש הזר. הלאומיים הם שניסו להקים אוניברסיטה בעשור הראשון של המאה העשרים (אולם כשלו), והם שחנכו את האוניברסיטה המצרית הלאומית בקהיר ב-1925.

37 ראו אל-ראַפְעִי 1930: 180; טוסון 1936: 3; אל-ג'אבְּרִי 1947: 12-13; עבד אל-רחים 1952: 180, 229-225, 232; יחיא 1967: 5, 6; אל-ג'מַל 1969: 2; כרך 2: 2; תמאם 1981: 120; נָסֵר 1981: 10; רַמְדָּאן 1988: 7; 16-19; Gorman 2003: 50, 56, 63; Warburg 1985.

38 יואב די-קפואה מייחס את השתתפותו של המלך פואד במפעל התחייה התרבותית במצרים לרצונו לקבע סיפור שעל פיו משפחת השלטון, מימי מייסדה מחמת עלי ועד זמנו, פעלה תמיד להקמתה של מצרים המודרנית. לשם כך יזם המלך את פרויקט כתיבת ההיסטוריה של משפחת השלטון ובמסגרתו הקים את גנוז עאבדין לתיעוד ההיסטוריה של משפחת השלטון (Di-Capua 2004: 433-434).

לאומיים לדורות של משכילים מצרים, וכתבתם האקדמית המדעית שירתה את המאבק המצרי הלאומי בכלל והעניקה גיבוי מדעי כביכול לדרישות הלאומיות המצריות לשליטה בסודאן (Warburg 1985: 50, 56, 63; Gorman 2003: 16-19). חוקרים אלו ביססו את דרישותיהם על ניתוח היסטורי אקדמי, שנכתב על פי שיטות המחקר האקדמיות של התקופה שהחלו להיות נפוצות במחקר המצרי במאה העשרים.³⁹ שלושה היסטוריונים יכולים להיחשב ראשוני ההיסטוריונים הלאומיים של מצרים: מוחמד רפעת, מוחמד סברי אל-סרבוני ומוחמד שפיק ר'רפאל (אל-ג'מיעי 1994: 81-72; Gorman 2003: 22-30), שלושתם זכו להשכלה אקדמית באירופה. מגמות הכתיבה הלאומית התחזקה במהלך שנות השלושים של המאה העשרים וקיבלה תנופה ניכרת בעשור שקדם לעצמאות סודאן (1945-1956). הכתיבה כוונה לכל תושבי עמק הנילוס, ובעיקר לתושבי סודאן. המטרה הייתה לשכנע את הסודאנים בצדקת תכניתה המדינית של מצרים.⁴⁰

ההיסטוריונים המצרים, הן מי שהזדהו עם משפחת המלוכה הן מי שהזדהו עם התנועה הלאומית, הביעו עמדה אחת והגנו על הדרישות הלאומיות של מצרים, אף שנבדלו בשיטת הכתיבה ובטיעונים שהעלו (אל-ג'מיעי 1994: 81-72; Gorman 2003: 112-113). יואב די-קפואה סבור ששתי הקבוצות קיבלו את תזת השקיעה של האימפריה העוסמאנית, שעלייתה של מצרים המודרנית הייתה אחת מתוצאותיה. עם זאת, עיקר ההבדל ביניהן היה נעוץ בתשובה לשאלה למי יש לייחס את הקמתה של מצרים המודרנית, למשפחת השלטון או לעם, ובתפיסת תפקידה של משפחת השלטון בהיסטוריה של מצרים המודרנית (Di-Capua 2004: 429-441). ההיסטוריונים המזוהים עם החצר התמקדו בפועלה של משפחת השלטון והיללו אותה, ואילו האחרים לא חסכו ממנה ביקורת, וספריהם של כמה מהם, ובהם אל-ראפעי וסברי, הוחרמו.⁴¹

39 עם זאת, במאה העשרים אפשר למצוא היסטוריונים פוזיטיביסטים שעוד היו נאמנים לשיטה התאורטית הקלאסית הזאת, ובהם מוחמד פואד שפרי, מוחמד מוסטפא ספנת, רג'ב חראז ואחרים (אל-ג'מיעי 1994: 84).

40 ראו אל-ג'אברי 1947: 12-13; לביב 1947: 6; עבד אל-רחים 1952: 180, 225-229, 232; עבד אל-ג'ליל 1966-1967: סל; יחיא 1967: 5, 6; אל-ג'מל 1969, כרך 1: ההקדמה לספר; כרך 2: 2; תמאם 1981: 120; נסר 1981: 10; שפרי 1958: 5-6, 273; רמלאן 1988: 7; Warburg 1985: 50, 56, 63; Gorman 2003: 16-19; 1985: 50, 56, 63. דוגמה מובהקת לכתיבה מסוג זה, ראו, למשל, חביב 1951.

41 ראו אל-ראפעי 1930: 180; טוסון 1936: 3; טוסון 1937: 6; אל-ג'אברי 1947: 12-13; לביב 1947: 6; עבד אל-רחים 1952: 180, 225-229, 232; שפרי 1958: 5-6, 273; עבד אל-ג'ליל 1966-1967: סל; יחיא 1967: 5, 6; אל-ג'מל 1969, כרך 1: ההקדמה; כרך 2: 2; תמאם 1981: 120; נסר 1981: 10; רמלאן 1988: 7; Gorman 2003: 16-19; Warburg 1985: 50, 56, 63; Di-Capua 2004: 429, 434.

כאמור, שתי קבוצות ההיסטוריונים הזדהו עם דרישותיה הלאומיות של מצרים, ועל כן גם בראשית המאה העשרים נחשבה ההיסטוריה של סודאן לחלק מתולדותיה של מצרים. ובכל זאת, החלה לחלחל גם תודעה אחרת, תודעה שהתבטאה, למשל, בהזכרת שמה של סודאן לצד שמה של מצרים בשמות הספרים ובהחלפת הדרישה לשליטה מצרית בסודאן בדרישה ל'אחדות עמק הנילוס'.⁴² בהמשך החלה להופיע ספרות שהציגה את ההיסטוריה של סודאן כהיסטוריה נפרדת ועצמאית, גם אם בעירבון מוגבל.⁴³ תפיסות אלו התחזקו בעקבות ההכרזה על עצמאות סודאן, כישלוננו המדיני של רעיון אחדות עמק הנילוס והשלמת מצרים עם קיומה של סודאן נפרדת ועצמאית.⁴⁴ המדיניות המצרית שקראה בסוף שנות החמישים והשישים לאחדות כלל-ערבית ולשיתוף כלל-אפריקני, נתנה את אותותיה גם בדיון זה, והשליטה המצרית בסודאן תוארה בכמה ספרים כחלק מההיסטוריה של הלאומיות הערבית וכחלק מההיסטוריה האפריקנית.⁴⁵

מהפכת 'הקצינים החופשיים' ב-1952 חוללה תפנית בהיסטוריוגרפיה המצרית בשני מישורים עיקריים: הראשון – בגורמים שיוחסו לתהליכים ההיסטוריים; השני – בהתגברות הביקורת שהופנתה כלפי המשטר הקודם, משטרו של המלך פארוק (1937-1952), ובירידה ניכרת באהדה למשפחת מחמת עלי. עם תפיסתם את השלטון לא הייתה לקצינים החופשיים תפיסה מגובשת של מקומם בהיסטוריה המודרנית של מצרים ושל אופי משטרם, ולכן הם היו זקוקים לסיפור היסטורי ולמוטיב אידיאולוגי שיצדיקו את הפלת המשטר המלוכה, ימקמו את משטרם בהיסטוריה המודרנית של מצרים ויעניקו לגיטימציה לשלטונם. הפתרון שנקטו היה שכתוב ההיסטוריה, תקיפת משטר המלוכה הקודם ותיאורו כמשטר כושל שלא ביטא את רצון העם ולכן היה חסר לגיטימציה. ואם כך, המשטר החדש הוא הגשמת רצון העם והמשך למאבק הלאומי המצרי בשלטון האליטות. 'הקצינים החופשיים' השוו בין המשטר החדש, שראו בו, כמובן, משטר צודק, מודרני וחיוני לחברה המצרית ולאינטרסים הלאומיים של מצרים, לבין המשטר הישן המושחת, העושק והלא-יעיל. התקופה שהחלה בשלטונו של הח'דיב אסמאעיל והסתיימה בשלטונו של המלך פארוק, מצוירת כתקופה של קריסה כוללת, שחיתות ועושק, תקופה שבה השתלטה האליטה על משאבי העם וניצלה אותם. 'הקצינים החופשיים' ביקרו גם את מפלגת הַנֶּפֶד על השתתפותה בשלטון בתקופת

42 ראו, לדוגמה, שְכַרִי 1947.

43 ראו, לדוגמה, עֶבֶד אללה 1935.

44 הספר אֶל-סוּדָאן מִן 13 פֶּבְרָאִיר 1841 אֶלָּא 12 פֶּבְרָאִיר 1953 (סודאן מ-13 בפברואר 1841 עד 12 בפברואר 1953), שיצא בהוצאת משרד ראש הממשלה במצרים, מדגים את עמדת הממשלה בנושא. ראו גם עֶבֶד אל-ג'ִלִיל 1966-1967; רֶאפֶּת אל-שיח' 1979.

45 ראו, למשל, עֶבֶד אל-כְּרִים עֶזַת ואחרים, 1963; יַחְיָא, 1967.

המלוכה (Meital 1997: 63-68; Gorman 2003: 20, 28-30). אף שמחמת עלי נחשב בהקשר זה למקים מצרים המודרנית, הקמת מצרים מתוארת כאירוע לאומי מצרי, ולעם המצרי מיוחס החלק המרכזי בהקמת המדינה ובפרויקט הרפורמות. על פי הנרטיב שעיצבו, החל המאבק ב־1798 בהתנגדות העממית לכיבוש הצרפתי בהנהגת עומר מֶכְרֶם ונמשך במרד עֶרָאבִי ב־1881. מוסטפא כאמל ומוחמד פֶּרִיד נשאו את דגל המאבק בראשית המאה העשרים, ומנהיגי מרד 1919, 'הקצינים החופשיים', הם שהשיגו ניצחון במאבק הלאומי. אל־ראפעי זכה בתואר 'היסטוריון הלאומיות המצרית' לאחר שסיפק לקצינים החופשיים את הסיפור ההיסטורי שחיפשו (Di-Capua 2001: 86-88, 94; Di-Capua 2004: 429, 444).

שיתוף הפעולה של ההיסטוריונים המצרים עם האידיאולוגיה של 'הקצינים החופשיים' היה חיוני להישרדותם, ומי שלא קיבלו את האידיאולוגיה ואת קווי המדיניות החדשים איבדו את מעמדם האקדמי ואת השפעתם הציבורית. היסטוריונים מהעידן הקודם, כמו ר' רַבְאֵל וסֶרְבוֹנִי, התקשו לשמור על מעמדם, והיסטוריונים צעירים, ובהם אחמד עֶזְת עַבְד אל־פֶּרִים ומוחמד אָנִיס, נעשו למעצביה של ההיסטוריוגרפיה המצרית (Gorman 2003: 28-34).⁴⁶ בעידן זה נהיה אל־ראפעי עצמו רלוונטי פחות, ואף פורסמה ביקורת נגד כתביו. הוא, שייצג את הלאומיות המצרית, נדחק הצדה בעידן האידיאולוגיה הפן־ערבית שאימץ המשטר של נַאסֶר (Di-Capua 2004: 445). 'הקצינים החופשיים' ונשיא מצרים גִּמְאֵל עַבְד אל־נַאסֶר (1954-1970) הנהיגו רפורמות חברתיות ואגרריות, הלאימו נכסים וחילקו את המשאבים על פי תפיסה סוציאליסטית. הצורך שחשו היסטוריונים לתמוך בפעולות אלו הוביל למעבר מכתובת היסטוריה של המנהיגים לכתובת תולדות העמים. תפיסות מתחומי מדעי החברה, שהדגישו את המתח בין המעמדות החברתיים ואת היותו מניע למהלכים היסטוריים, ותפיסות מרקסיסטיות, שהדגישו את עוצמתם של כוחות הייצור והשליטה במשאבי הארץ בהנעת התהליכים ההיסטוריים, חלחלו לכתובה ההיסטורית המצרית.⁴⁷ ההיסטוריונים הציגו את פעולות השלטון החדש כשחרור החברה המצרית משלטון האליטה, שכבה חברתית שהשתלטה על משאבי הארץ לטובתה האישית 'על חשבון' השכבות האחרות (אל־ג'מיעי 1994: 86-87).

העוינות כלפי משפחת מחמת עלי בהיסטוריוגרפיה המצרית פחתה בתקופה הפוסט־נַאסֶרִיסטית, ומדיניותה של השושלת בסודאן זכתה מהדימוי הקולוניאלי והאימפריאלי שיצרו לה היסטוריונים סוציאליסטים וקומוניסטים, כמו יונאן רֶזֶק ועבד

46 ראו עבד אל־פֶּרִים 1958; אָנִיס, 1962; עַבְד אל־פֶּרִים, 1963.

47 בין ההיסטוריונים שאימצו את התפיסות האלה עד שעברו לשיטות ניתוח מרקסיסטיות מובהקות, היו שְהֵדִי עֶטִיה אל־שאפעי, ראשד אל־פֶּרָאוֹי ועבד אל־עֶזִים רֶמְדָּאן.

אל-עזים רמזאן. בשנים אלו התפתח פולמוס בנושאים שנויים במחלוקת, כמו מדיניות מצרים כלפי העבדים וניצול משאביה הכלכליים של סודאן.

ההיסטוריונים המצרים במאה העשרים הבינו שתפקידם הלאומי הוא להגן על העמדה המצרית הרשמית בנושא סודאן ופעלו לעצב את תדמיתו של השלטון המצרי בסודאן במאה התשע-עשרה. הגרסה המצרית הרשמית דחתה את הדבקת התווית של שלטון נצלני וקולוניאלי לשליטה המצרית בסודאן, כך גם ההיסטוריונים המצרים שהעניקו לעמדה המצרית הרשמית בסיס היסטורי מדעי.⁴⁸ בדיונים על ארבעה נושאים עיקריים: שלילת הטענות שהועלו נגד השלטון המצרי בסודאן; הצגת זכויותיה של מצרים בסודאן, זכויות שהצדיקו, לדעתם, את החזרת שלטונה לסודאן; ובהמשך – הצגת הגורמים המקשרים, המחברים והמאחדים את שני חלקי עמק הנילוס; והצגת תדמית חיובית של השלטון המצרי בסודאן והדגשת גודל התרומה המצרית לחבל ארץ זה.

שלילת הטענות נגד השלטון המצרי בסודאן

ההיסטוריונים המצרים בני המאה העשרים התאמצו לשלול כל טענה בדבר אופיו הנצלני או הקולוניאלי של השלטון המצרי בסודאן, בעיקר ביחס להבאת עבדים ולניצול משאביה הכלכליים של סודאן. היסטוריונים אלו לא היו חלוקים ביניהם בדבר החשיבות שהקנה מחמת עלי להבאת עבדים מסודאן. הם ציינו את מאמציו הגדולים להבאתם ואת היותם גורם לכיבוש סודאן (כפי שעולה בפירוש מאיגרותיו לבנו אסמאעיל). אף על פי כן, ההיסטוריונים המצרים טענו שהאשמת מחמת עלי בהבאת עבדים היא אנכרוניסטית מכיוון שהוא פעל כפי שהיה נהוג בתקופתו. העבדות הייתה תופעה מקובלת בסודאן – נערכו בה תדיר פשיטות להבאת שלל עבדים ושווקי העבדים פרחו.⁴⁹ ההיסטוריונים לא העלימו עין מהתעשרותו האישית של מחמת עלי ממשאביה של סודאן, בייחוד מהזהב. כמה מהם ייחסו את ההתעשרות למצב הפוליטי במצרים שחייב את מחמת עלי לחפש משאבים נוספים שיבטיחו את יציבות שלטונו. אחרים גרסו שאכן מחמת עלי פעל בסודאן מתוך תאוה לעושר אישי וביקרו אותו על כך. עם זאת, לטענתם מניע זה לא פגע בגורמים שאיחדו בין שני חלקי עמק הנילוס, גורמים עמוקים וחזקים, ושהיה אסור שייפגעו ממה שהם כינו 'עוולותיו' של מחמת עלי.⁵⁰

48 ראו, למשל, את הפולמוס של רמזאן מעל גבי העיתון אל-נאדי (העמק) (1979), וראו גם רמזאן 1988, ואת הדיון של תמאם שעסק בנושא העבדים: תמאם 1981.

49 ראו שפרי 1945: 203; אל-ג'מל 1969, כרך 2: 39; תמאם 1981: 124-126, 128, 131, 134, 152-153; רמזאן 1988: 7, 27-28.

50 ראו אל-בראוי 1952: 1, 86; ריאד 1966: 56, 86; נסר 1981: 15; אל-סייטי, חש"ד: 55.

טענה אחרת הייתה שמצרים לא ניצלה את העבדים ואת המשאבים בסודאן לטובת תושביה בלבד, אלא גם לטובתם של תושבי סודאן. על פי טענה זו, מחמת עלי התכוון להעסיק כל אחד מתושבי עמק הנילוס בתחום מיומנותו כדי להפיק את התועלת המרבית לקידום העמק כולו. העבדים מסודאן, שנודעו בחוסנם הגופני, בכושר הלחימה שלהם ובצייתנותם לפקודות, יועדו לשאת בנטל הצבאי, והפלאחים המצרים יועדו לעבוד את האדמה ולספק את התוצרת החקלאית. מסיבה זו ניצול העבדים הסודאנים ומשאבי הארץ היה בבחינת חילופי כוחות בין שני חלקי עמק הנילוס – אינטגרציה כלכלית או השלמה (תכאמל) שנועדה ליצור ישות חזקה אחת שתוכל לעמוד בפני שאיפותיהן של מדינות אירופה בעמק הנילוס (יחיא 1967: 29-30; אל-ג'מל 1969, כרך 2: 2, 38-39, 139). המונח 'תכאמל' נולד בתקופת סאדאת ונעשה בו שימוש להבנת כלכלתו של עמק הנילוס במאה התשע-עשרה, בעיקר כדי להסביר שבמאה התשע-עשרה הקדישה משפחת מחמת עלי את משאבי סודאן ואת משאבי מצרים לתושבי שתי המדינות.⁵¹ אמנם מניתוחם של ההיסטוריונים המצרים בשנות השישים של המאה העשרים עולה שרעיון המיזוג בא לידי ביטוי כבר קודם לכן,⁵² אך השימוש בו בהקשר למאה התשע-עשרה הוא ללא ספק אנכרוניסטי.

בתגובה להשוואות שערכו היסטוריונים סודאנים ובריטים בין מדיניותו של מחמת עלי בסודאן לבין הקולוניאליזם האירופי, טענו כמה מההיסטוריונים המצרים שבמאה התשע-עשרה לא התקיימו במצרים התנאים המקדימים הדרושים להתפתחותה של מדינה קולוניאליסטית, כפי שהתקיימו במדינות המערב: במצרים לא התרחשה מהפכה תעשייתית ולא הייתה צמיחה קפיטליסטית, לא נוצרה בה בורגנות השואפת לרווחים גדולים, לא נוצרו בה עודפי הון להשקעה מחוץ לגבולותיה ולא הייתה בה מדיניות של התרחבות למימוש מטרות כאלה.⁵³

עוד טענו היסטוריונים מצרים שסודאן ומצרים הן יחידה גיאוגרפית ואסטרטגית אחת – עמק הנילוס. התפשטותה של מצרים אל סודאן לא דמתה להתפשטות הקולוניאליזם האירופי לשטחים ביבשת אפריקה ובמקומות אחרים בעולם, משום שההתפשטות המצרית לא הייתה, לטענתם, התפשטות לשטח זר ומטרתה לא הייתה

51 התכנית הראשונה של 'תכאמל' – אינטגרציה כלכלית בין שתי הארצות – נקבעה בשנת 1974; בשנת 1977 התקיימה ועידת תיאום ראשונה ובשנת 1982 נחתמה אמנת האינטגרציה הכלכלית בין שתי המדינות (סעודי 1982: ההקדמה לספר, 164). וראו רֶזֶק 1977: 242; נֶסֶר 1981: 18, 31; תמאם 1981: 129-130, 132, 134, 149; רִמְדָאן 1988: 64-65.

52 ראו, למשל, שְכָרִי 1945: 202, 203; שְכָרִי 1947: 274; אל-ג'אבְרִי 1947: 18; עַבְד אל-ג'לִיל 1966-1967: 156; יֶחִיא 1967: 34, 43, 44; אל-ג'מל 1969, כרך 2: 22; נֶסֶר 1981: 71.

53 ראו אצל שְכָרִי 1945: 202; רֶזֶק 1977: 242; רִמְדָאן 1988: 64-67.

כלכלית קולוניאלית-נצלנית גרידא, אלא התרחבות טבעית אל גבולותיה הטבעיים של היחידה הזאת. לשיטתם, האינטרס הכלכלי החזק של מצרים בסודאן היה מניע בתהליך שאופיו פטריוטי, תהליך שהגשים את אחדות היחידה הגיאוגרפית והאסטרטגית בעמק הנילוס.⁵⁴

את התפשטות מצרים לסודאן בתקופת הח'דיב אסמאעיל קישרו ההיסטוריונים המצרים לתפיסותיו האנושיות והנאורות של הח'דיב, שהרחיב את כיבושיה של מצרים במסגרת מדיניותו לביטול העבדות בסודאן.⁵⁵ אף על פי שההיסטוריונים הסכימו שמדיניות ביטול העבדות הייתה תוצאה של לחץ אירופי על הח'דיב, הם טענו שההיענות שלו ליוזמה והמסע לביצועה היו ממניעים נאורים. יתרה מזאת, הח'דיב השתמש במדיניות ביטול העבדות בתבונה גם במסגרת מאמציו להתגבר על התנגדות מדינות אירופה להתפשטות המצרית בסודאן.⁵⁶

מדיניות הכיבושים של הח'דיב אסמאעיל זכתה לכמה הסברים בספרות המערבית. ג'ורג' אלגוד (Elgood) מסכים עם ההסבר הרשמי שמציגה ההיסטוריוגרפיה המצרית, שאסמאעיל סיפח את השטחים למען ביטול העבדות מכיוון שהאמין בחופש האדם (Elgood 1969: 156-157). לעומתו, אהוד טולידאנו סבור שהבריטים הם שיזמו את ביטול סחר העבדים בשטחי האימפריה העוסמאנית, ושהשליטה המצרית בחוף ים סוף הייתה אף היא בתמיכתם. בריטניה לחצה על השלטונות העוסמאנים להיאבק בתופעת העבדות בשטחיה ולסגור את נמליה בפני סוחר העבדים, והאימפריה העוסמאנית נענתה מכיוון שנזקקה לתמיכת בריטניה נגד מחמת עלי ב-1839 ונגד רוסיה במלחמת קרים (1856-1853). בשנת 1857 הוציא הסולטאן פרמאן (צו סולטאני) שהורה על ביטול העבדות בשטחי האימפריה. אולם מאבקם של העוסמאנים בעבדות ובסחר העבדים היה קשה במיוחד באזורי הפריפריה, ובעיקר בנמלי מוסע וסואן שלחופו המערבי של ים סוף, מקומות שהתפרסמו בהיותם מרכזי סחר בעבדים. מצב זה סיכן את יכולתם של הבריטים לעבור להודו דרך נתיב ימי זה, נתיב שחשיבותו עלתה בעקבות פתיחת תעלת סואץ (1869), ועל כן עלתה גם מעורבותם באבטחת התנועה הימית בו (Toledano 1982: 192-193, 198-199, 202, 209). הח'דיב אסמאעיל הציע את שירותיו למאבק בעבדות ובסוחר העבדים לחופי ים סוף, בתנאי שנמלי מוסע וסואן יסופחו לשטחיו. השלטונות העוסמאנים היססו תחילה, אך בסופו של דבר, לאחר שהבינו כמה בריטניה רצינית בדרישתה לאכוף בנמלים חוק וסדר, העדיפו למסור את הנמלים לשליטתו של הח'דיב, בתמיכת בריטניה (Toledano 1982: 209-210).

54 ראו להלן הגורמים המקשרים ומחברים, יחיא 1967: 29-30; רמלאן 1988: 67.

55 ראו אצל שקרי 1945: 202; אל-ג'מל 1969, כרך 2: 232-233.

56 ראו אצל רפעת 1947: 142; אל-ג'מל 1969, כרך 2: 196-197, 232-233.

הזכויות המצריות בסודאן

כאמור, במחצית הראשונה של המאה העשרים דרשה התנועה הלאומית המצרית להחזיר למצרים את השליטה בסודאן בהשתמשה במונח 'אחדות עמק הנילוס'. בהיסטוריוגרפיה המצרית נמצאו לדרישה זו שני נימוקים: הראשון – שלמצרים ריבונות היסטורית על סודאן;⁵⁷ והשני – שאחדות עמק הנילוס מתבססת על היות שתי הארצות יחידה אחת.

דוגמה טובה לנימוק הראשון מתבטאת בכתיבתו של היסטוריון החצר מוחמד פואד שַׁפְּרִי (1904-1963), שזכה להשכלה מערבית מודרנית בשליחות משרד החינוך המצרי ומחקריו עוסקים ביחסי מצרים-סודאן.⁵⁸ כתיבתו של שַׁפְּרִי תיאורית באופייה, והוא נמנע מניתוח (אל-ג'מיעי 1994: 84-85, 179-187). בבואו להוכיח את הזכות המצרית לריבונות על סודאן, הסתמך שַׁפְּרִי על תלותה של מצרים בסולטאן העוסמאני. עיקר טענתו היא שבמאה התשע-עשרה, בעת כיבוש סודאן, הייתה מצרים פרובינציה (ולאית) עוסמאנית הכפופה לסולטאן, והוא שאישר את הכיבוש. כלומר, מצרים קיבלה את הריבונות על סודאן ממקור הסמכות – הסולטאן, וכשהייתה מצרים לעצמאית זכתה גם בריבונות מלאה על סודאן.

הצו הסולטאני הראשון שעסק בריבונות המצרית על סודאן ניתן ב-13 בפברואר 1841, ובו העניק הסולטאן עֶבְדוּל מַג'יד הראשון (1839-1861) למחמת עלי את השליטה על מצרים ועל נספחיה, לפי המפה שצורפה לצו, לכל ימי חייו. במפה הופיעו שטחי נֻבֶּה, סֵנָאר, כְּרִדְפָּאן ודארפור (אף שדארפור טרם סופחה לסודאן), צו זה קיבל חותמת בין-לאומית בהסדר המעצמות שעסק במחמת עלי ונחתם בשנים 1840-1841. בצווים למינוי יורשיו של עלי, עֶבְאָס (1849-1854), סַעִיד (1854-1863) ואסמאעיל (1863-1879), לא פרסם הסולטאן הוראות נוספות בעניין סודאן, והיא נחשבה נספח למצרים מתוקף הצו שניתן למחמת עלי.

בשנת 1867 ניתן הצו הסולטאני שיצר את הח'דיבות המצרית והעניק למושל מצרים סמכויות עצמאיות כמעט מלאות. לאחר שינוי מעמדה החוקי של מצרים והרחבת עצמאותה, ב-9 ביוני 1873, פרסם הסולטאן צו שהבהיר שהשלטון המצרי במתכונתו החדשה, 'הח'דיבות המצרית', חל גם על סודאן. כאשר השיגה מצרים את עצמאותה היא השלימה גם את השגת ריבונותה על סודאן, שכן הצו האחרון איחד

57 ראו אל-ג'אבְּרִי 1947: 41-42; אל-ג'אבְּרִי מדבר על שתי הארצות בשלטונו של ריבון אחד, הוא מלך מצרים; רִזֵּק 1977: 17.

58 כמה ממחקריו הם: שַׁפְּרִי 1947; שַׁפְּרִי 1958; שַׁפְּרִי, עֶבְד אל-מַקְסוּד אל-עֵנַאנִי וסַיִד ח' לִיל 1948; שַׁפְּרִי 1958.

את שני חלקי עמק הנילוס ליחידה טריטוריאלית אחת בריבונותו של ח'דיב מצרים (אל-ראפעי 1930: 193; שְׁכָּרִי 1958: 6, 8, 9, 14, 27, 67, 68, 98-99, 104, 134-136). להבדיל מקביעתו המוחלטת של שְׁכָּרִי בדבר עצמאותה המלאה של מצרים, הדעה הרווחת הייתה שמצרים מעולם לא קיבלה עצמאות מלאה מידי הסולטאן, אלא רק מידה רבה של שלטון עצמי. ואכן, הדחתו של הח'דיב אסמאעיל בצו הסולטאני מ-1879 היא דוגמה אחת להמשך תלותה של מצרים בסולטאן העוסמאני. שְׁכָּרִי הגזים בתיאור עצמאותה של מצרים בניסיון להצדיק את ריבונותה על סודאן, הרי הוא שקבע ש'מידת ריבונותה של מצרים על סודאן כמידת עצמאותה של מצרים'. אמונתו האישית של שְׁכָּרִי השפיעה על מסקנותיו וזכתה לביקורת של היסטוריונים מצרים אחרים, כפי שיוסבר להלן.

סודאן לא זכתה לייצג את עצמה בשיחות שהתקיימו באמצע שנות הארבעים של המאה העשרים בין מצרים לבין בריטניה בשאלת גורלה המדיני. במסגרת דיונים אלו סברה בריטניה שיש להבטיח לסודאנים את הזכות להגדרה עצמית ולאפשר להם לבחור בין קבלה הדרגתית של עצמאות בהדרכה בריטית לבין איחוד עם מצרים. המצרים סירבו לתת לסודאן עצמאות מלאה והסכימו לתת לה אוטונומיה חלקית בלבד, במסגרת אחדות עם מצרים.

דבקותה של מצרים ברעיון 'ריבונות', או 'בעלות', מצרים על סודאן מנעה מאבק משותף של שתי הארצות בשלטון הבריטי בעמק הנילוס והסבה נזק בלתי הפיך לתדמיתה של מצרים אצל הסודאנים. יתר על כן, התעלמותה של מצרים מהסודאנים בדיונים על עתידה המדיני של סודאן הביאה את הסודאנים למחות בתוקף על המדיניות המצרית ולאמץ את המדיניות הבריטית האנטי-מצרית.⁵⁹ מחאתם של הסודאנים אגב אימוץ מדיניות פרו-בריטית, גרמה להיסטוריונים המצרים להבין שארצם הזיקה לעצמה ולרעיון 'אחדות עמק הנילוס'. ערב הענקת זכות ההגדרה העצמית לסודאן, בשנת 1952, תקפו היסטוריונים, כמו מוחמד אל-מַעְתֶּסֶם ומוחמד עַבְד אל-רַחִים, את רעיון הריבונות המצרית על סודאן (מַעְתֶּסֶם 1952: 248-253; עַבְד אל-רַחִים 1952: 57-58). גם לאחר הכרזת עצמאות סודאן המשיכו היסטוריונים מצרים לנסות להוכיח שרעיון הריבונות המצרית על סודאן מוטעה. זאהר רִיאָד, למשל, התווכח עם שְׁכָּרִי (אף שלא הזכיר את שמו במפורש). לדידו של רִיאָד, מבחינה היסטורית וחוקית למצרים לא הייתה מעולם עילה לריבונות על סודאן, שכן היא עצמה הייתה פרובינציה עוסמאנית הכפופה לסולטאן, שהיה הריבון היחיד על כל חבלי הארץ האלה. הצווים הסולטאניים העניקו למצרים מעמד מיוחד, אך לא עצמאות. ערבות המעצמות למימוש הצו

59 ראו אצל אל-ראפעי 1930: 193; אל-מַעְתֶּסֶם 1952: 57-58; רִזֵּק 1977: 8, 16-17.

מ-1841 ביססה אף היא את הטענות שלמצרים לא הייתה ריבונות על סודאן ושמצרים לא הייתה עצמאית, ואף לא קרובה לכך (לדוגמה, ריאד 1966: 58-60; רזק 1977: 8).

הגורמים המחברים בין שני חלקי עמק הנילוס

התפיסה המודרנית במצרים גורסת שאחדות עמק הנילוס מתבססת על היות שתי הארצות יחידה אחת משני היבטים מרכזיים: אנתרופולוגי וטריטוריאלי-גיאוגרפי.

מבחינה אנתרופולוגית, היסטוריונים מצרים טוענים שלתושבי שני חלקי העמק מקורות גזעיים ולאומיים משותפים ושיש להם דת ותרבות אסלאמית אחת. לדבריהם תושבי סודאן הם ערבים (למשל השבטים הפואהלה, הג'ע'לים, הרשאידה והפונג); והם גם מוסלמים שקיבלו את האסלאם ואת האסכולה המאלכית הנפוצה במצרים בעיקר מאנשי דת מצרים. במאה השביעית, אחרי הכיבוש הערבי-מוסלמי במצרים, הייתה מצרים מרכז להגירת הערבים אל סודאן, אז נוצרה בין מקצת תושבי מצרים למקצת תושבי סודאן קרבה גזעית ישירה או עקיפה (בעקבות קשרי נישואין).⁶⁰

מנקודת מבט זו התפלמס רמזאן עם ההיסטוריון הסודאני חסן אבראהים, שגינה את השלטון המצרי וכינה אותו 'כיבוש זר'. רמזאן ראה בתפיסתו של אבראהים תפיסה אנכרוניסטית, מכיוון שבמאה התשע-עשרה לא הייתה סודאן ישות לאומית או מדינית מגובשת ונפרדת — אוכלוסייתה הייתה קרובה לאוכלוסייה המצרית וקשורה בה, ותושביה המוסלמים היו נאמנים לח'ליפה המוסלמי, הוא הסולטאן העוסמאני. ההתפשטות המצרית לסודאן נעשתה בשם הח'ליפה המוסלמי, והסודאנים ראו בשלטון המצרי שלטון עוסמאני ולא שלטון מצרי.⁶¹

ואולם, לא כל ההיסטוריונים המצרים ראו בסודאנים ערבים. כמה מהם קיבלו את הקביעה המקובלת בספרות המחקר המערבית, ולפיה אוכלוסיית סודאן מורכבת מקבוצות אוכלוסייה רבות שמוצאן האתני מגוון. את אוכלוסיית סודאן נהוג לחלק על פי חלוקה גיאוגרפית — רוב תושבי צפון סודאן הם ערבים מוסלמים, אך מקצתם אינם ערבים, ואילו רוב האוכלוסייה בדרום סודאן היא אפריקנית במוצאה ובמנהגיה. חלוקה זו גם היא אינה מדויקת, שכן היא מתעלמת מאין-ספור חלוקות משנה — הסודאנים משתייכים ל-527 שבטים, דוברים ארבע מאות שפות וניבים, הם בני דתות רבות ויש להם מנהגים ואורחות חיים שונים.⁶²

60 ראו אל-ראפעי, עבד אל-רחמאן 1930: 157; עבד אל-ג'ליל 1966-1967: 8-9; ריאד 1966: 11, 13, 18-24, 36; אל-ג'מל 1969, כרך 1: 35, 230, 255, 257, 258.

61 ראו אצל רמזאן 1988: 15-26; אבראהים, חש"ד: 35; בדראן 1991: 49-51.

62 ראו, Wai 1981: 1; Bechtold 1991: 1-2; Deng 1995: 2-5, 9-10; Lesch 1999: 15-19; 15-25.

מבחינה טריטוריאלית, לפי התפיסה המצרית, באין גבולות טבעיים המפרידים בין חלקו הצפוני של עמק הנילוס לחלקו הדרומי, העמק הוא יחידה גיאוגרפית טבעית אחת שאת שני חלקיה מאחד גורם טבעי מובהק – נהר הנילוס.⁶³ על פי תפיסה זו, גבולותיו של עמק הנילוס הם הים התיכון בצפון, מקורות הנילוס והאוקיאנוס ההודי בדרום, ים סוף במזרח ומדבר לוב במערב.

בהסתמך על הסברים אנתרופולוגיים וטריטוריאליים טענו היסטוריונים מצרים לאורך המאה העשרים כולה, שכל חלק משני חלקיו של עמק הנילוס הוא בחזקת עומק אסטרטגי למשנהו. אל-ראפעי, שכתב במחצית הראשונה של המאה, כמו רמלאן, שכתב במחצית השנייה, סבר שחשיבותה האסטרטגית של האחדות בולטת הן בעתות עוצמה הן בעתות מצוקה.⁶⁴

תדמיתו החיובית של השלטון המצרי בסודאן

לכל אורך המאה העשרים חזרה בהיסטוריוגרפיה המצרית הטענה שהסודאנים הפיקו תועלת מהנוכחות המצרית בסודאן. לפי טיעון זה, עד שהחל השלטון המצרי בסודאן לא היה בסודאן שלטון ריכוזי, וברחבי המדינה שררה אנרכיה. החברה בסודאן לא הייתה הומוגנית, וכל שבט קיים אורח חיים עצמאי באזור מחייתו ונלחם בשבטים האחרים בלא הרף. תושביה לא הכירו את אורח החיים המודרני וחיו 'באפלה' (אל-ג'אפרי 1947: 21-22; שפרי 1958: 8, 12). פיתוח סודאן היה מדיניותם הקבועה והעקבית, 'שליחותם האנושית', של שליטי מצרים מאז ימי מחמת עלי. ההיסטוריונים המצרים הדגישו שמצרים הייתה שער לכניסת התרבות אל היבשת השחורה ומנו כמה תחומים שניכרה בהם תרומתו של השלטון המצרי לסודאן.⁶⁵

המצרים הקימו בסודאן מערכת שלטון ריכוזית-היררכית שמרכזת בבירה ח'רטום (1830), מערכת שעשתה את סודאן ליחידת מנהל גדולה אחת ושמה קץ לפעילותם של מוקדי הכוח המנוגדים. המצרים שיתפו את הסודאנים במערכות השלטון במסגרת מדיניות ה'סודאניזציה של הפקידות'. על פי ההיסטוריוגרפיה המצרית, שיתופם של הסודאנים במערכת השלטון עורר את מודעותם הלאומית, וזו פעלה בסופו של דבר נגד האחדות עם מצרים (כלומר, בלי שהתכוונו לכך, יצרו המצרים בסודאן את ההתנגדות לרעיון האחדות עצמם). הסודאנים שולבו גם במערכת הצבאית, אם כי באופן מוגבל

63 ראו אל-ראפעי, עבד אל-רחמאן 1930: 157, 160; אל-קסבי 1951: 7; אל-שיח' 1979: 71.
64 ראו אל-ראפעי, עבד אל-רחמאן 1930: 110, 158; ר'רבאל 1947: 85; נסחי ופדוי 1947: 64; לביב 1947: 6; רמלאן 1988: 24, 63.
65 ראו אל-בראוי 1952: 86, 88; שפרי 1958: 10-11, 81; אל-ג'מל 1969: 2, 68; אל-שיח' 1979: 83-84; נסר 1981: 10.

יותר, ומעורבותם בצבא יצרה בסיס להקמת כוחות צבא לאומיים. הרפורמות של השלטון המצרי בסודאן ניכרו גם בתחום ביטחון הפנים. מערכת המיסוי אורגנה מחדש. רפורמות מצריות בתחום התחבורה חיברו את סודאן עם מצרים וסייעו בהשכנת שקט וביטחון בדרכים הפנימיות. המצרים הכניסו גם שינויים בתחומי המשפט והכלכלה. בתחום החינוך הייתה הפעילות המצרית צנועה עד לימי הח'דיב אסמאעיל, ואז הוקמה רשת של בתי ספר ברחבי סודאן ותלמידים סודאנים התקבלו להשתלמות במצרים.⁶⁶ מדיניות שילובם של הסודאנים בבירוקרטיה לא נקטעה בעקבות כניסתם של הזרים לסודאן.

הרפורמות בסודאן ידעו תנופה מואצת בד בבד עם עליית חשיבותן של סודאן בפרט ושל אפריקה בכלל בעבור מצרים, בעקבות הצו הסולטאני (1841) ששם קץ לשליטה המצרית בשטחי אסיה וצמצם אותה לנחלות באפריקה בלבד. מצרים נאלצה להיאבק בסולטאן שביקש לבטל את הפריבילגיות שמצרים נהנתה מהן באפריקה.⁶⁷ שלטונות מצרים הבינו שפיתוחה של סודאן יסייע להם לחזק את שליטתם באזור ולהעמיד בפני הסולטאן עובדות מוגמרות שתקשינה עליו להפריד בין שני חלקי העמק. עניינה של מצרים בסודאן גבר גם בעקבות עליית חשיבותו של ים סוף במדיניות הבין-לאומית, בייחוד לאחר פתיחת תעלת סואץ. בעקבות זאת, בתקופת הח'דיב אסמאעיל ידעה סודאן גל רפורמות מרחיקות לכת בכל מישורי החיים.⁶⁸

66 בהיסטוריוגרפיה המצרית בת המאה העשרים נעשו הרפורמות האלה לחלק בלתי נפרד מההיסטוריה של סודאן וזכו בה לדיון נרחב. ראו, לדוגמה, הספרים של אל-דאפעי, וכן עבד אל-ג'ליל 1967-1966: 5-6; יחיא 1967: 5, 6; נסר 1981: 10; שְׁכַרִי 1958: 5-6, 273.

67 פרשת הצו הסולטאני הזה התחילה בשנת 1840 בעקבות קרב 'ניצבין' שבצפון-מערב סוריה. בקרב זה הכה צבאו של מחמת עלי את צבאו של הסולטאן ואיים בכך על המשך קיומה של האימפריה העוסמאנית. מדינות אירופה חשו להציל את האימפריה ולמנוע התדרדרות שתסבך אותן באזור. אז התכנסו כלונדון נציגי בריטניה, צרפת, רוסיה, אוסטריה ופרוסיה וחתמו עם הסולטאן על 'הסכם לונדון'. לפי הסכם זה נדרש מחמת עלי לפנות את שטחי סוריה ולהגביל את שלטונו במצרים, ואם לא יעשה כן, יישא בתוצאות התערבות המעצמות. מחמת עלי דחה את האולטימטום, הצי הבריטי עגן בחוף ביירות, הכה את הצבא המצרי וכבש את ערי החוף. הבריטים פנו לדרך הדיפלומטית וסיכמו עם מחמת עלי על נסיגת צבאו מסוריה תמורת הענקת מצרים לו ולשושלתו. בשנת 1841 פרסם הסולטאן צו שאישר את ההסדר הזה. לצו צורפה מפה שפירטה את שטחי השליטה של מחמת עלי – השטחים של סודאן (נוביה, סֶנָאר, כְּרֶדְפָּאן ודארפור). שטחים אלו נחשבו נספחים למצרים. הסולטאן התנגד להסדר הזה, אך נכנע ללחץ המעצמות, ולמרות פרסום הצו, חתר לבטל את שליטתו של מחמת עלי בשטחי סודאן (ראו הערות 1 ו-2 לעיל).

68 ראו אל-דאפעי 1932: 110; אל-בְּרַאוי 1952: 86, 88; נסר 1981: 293; שְׁכַרִי 1987: 11, 25, 69, 70, 81.

היסטוריונים סודאנים ביקורתיים, כמו מוחמד מחג'וב, מפי עבאס וחסן אבראהים, התנגדו לרעיון האיחוד עם מצרים והואשמו ב'אנטי-מצריות'. היסטוריונים אלו השוו את מדיניותה של מצרים בסודאן למדיניות האימפריאליסטית האירופית, שהכניסה אף היא סדרי מנהל, תחבורה, ביטחון וכדומה אל המושבות. הם טענו שמצרים פעלה בסודאן כפי שהמדינות האימפריאליסטיות פעלו במושבות – 'שליחות האדם הלבן ביבשת אפריקה'. היסטוריונים מצרים, ובמיוחד הסוציאליסטים והקומוניסטים שבהם, כמו רֶזֶק וְרֵמְדָאן, דחו בתוקף את ההשוואה. לטענתם האירופים פיתחו את אפריקה יותר משפיתחה מצרים את סודאן, אך הם עשו זאת רק לשם התעשרות מהירה של מדינותיהם וניצלו את משאבי המושבות ואת תושביהן. לעומת זאת, מצרים פיתחה את סודאן פיתוח מבוקר ומוגבל, ועשתה זאת לטובת שתי הארצות וכל תושביהן.⁶⁹

הדיון בהתנגדות הסודאנים לשלטון מצרים

ההיסטוריונים המצרים בני המאה העשרים נדרשו לסוגיית הקשיים ביחסים שבין השלטון המצרי לתושבי סודאן. הבעייתיות ביחסים התבטאה בהיתקלויות בין הצבא המצרי לתושבים, בתסיסה מקומית ובהתפרצויות של מרי. ההתפרצות האחרונה והקשה שבהן הייתה מרד אל-מַהְדִּי שבעקבותיו סולקו המצרים מסודאן. ההיסטוריוגרפיה המצרית במאה העשרים התמודדה עם המקרים הלא-נוחים הללו בזהירות רבה וניסתה להפיק מהם תועלת שתשרת את המדיניות המצרית.

מקצת ההיסטוריונים, כמו זַאהֵר רִיאֵד, רֶאפֶּת אל-שִׁיח' ומוחמד שַׁכְרִי, טענו שטבעי שבשנים הראשונות לשלטון מצרים בסודאן התרחשו תקלות. לטענתם, שליטי מצרים רצו תמיד בטובת סודאן ופעלו לתיקון מערכת השלטון שם ולשיפורה, ובסך הכול יתרונותיו של השלטון המצרי בסודאן עולים על פגמיו. עם זאת, היסטוריונים אלו הסכימו שהיו פקידים ואנשי צבא שחרגו מסמכויותיהם וניצלו את מעמדם לטובתם האישית, עשקו תושבים, פגעו בהם והשתמשו בכוח ובאכזריות בגביית המסים.⁷⁰

ההיסטוריונים מצרים שהיו ביקורתיים כלפי מדיניותו של שלטון מחמת עלי ומשפחתו, כמו אל-גַ'מֵּל וְרֵמְדָאן, ייחסו את כישלון השלטון המצרי בסודאן לאופי העושק של משפחת מחמת עלי פאשה בעמק הנילוס. להבדיל מהעמדה הקודמת שטענה שהשלטון היה צודק אך פקידים ואנשי צבא בודדים עשקו את התושבים,

69 לדוגמה, יחיא 1967: 43; רֶזֶק 1977: 242, 243, 245; אל-שִׁיח' 1979: 83, 84; נֶסֶר 1981: 10; שַׁכְרִי 1987: 10-11.

70 ראו רֶדְבָּאֵל 1947: 84; שַׁכְרִי 1958: 90; עַבְד אל-גַ'לִּיל 1966-1967: 158; רִיאֵד 1966: 90, 91; אל-שִׁיח' 1979: 90.

העמדה הזאת טענה שהמשפחה השלטת עשקה את שתי הארצות, ושסבלן היה גורם מאחד ולא גורם מפריד, והוא שהוביל לליבוני יצרי הסודאנים נגד מצרים והאיחוד עמה (אל-ג'מל 1969, 2: 2-3; רמ'דאן 1988: 55). רמ'דאן לא היה עקבי ביחסו למשפחת מחמת עלי – במקרה אחד ביטא יחס חיובי למשפחת השלטון וניקה אותה מהטענה שהייתה שלטון קולוניאלי נצלני, כפי שהראיתי בחלק קודם, ובמקרה אחר, ביטא כלפיה יחס שלילי וטען ששלטון המשפחה בעמק הנילוס היה שלטון עושק שפגע גם במצרים וגם בסודאן. הסתירה בעמדתו של רמ'דאן נובעת, ככל הנראה, מתפיסתו המרקסיסטית ומהשפעת רוח התקופה – ההתנגדות הציבורית למשפחת המלוכה במחצית השנייה של המאה העשרים. היעדר עקביות בולט אצל ההיסטוריונים המצרים, במיוחד מתקופת 'הקצינים החופשיים' ואחריה – מחד גיסא, הם גינו את משפחת המלוכה כדי להצדיק את שלטון 'הקצינים החופשיים' שהפיל אותה; ומאידך גיסא, לא יכלו להתעלם מתרומתה של משפחת המלוכה להגשמת רעיון אחדות עמק הנילוס במאה התשע-עשרה.

אחד המקרים הנידונים שוב ושוב בהיסטוריוגרפיה המצרית הוא מרד הג'ע'לים ורצח הח'דיב אסמאעיל. בדיונם במקרה חזרו ההיסטוריונים בני המאה העשרים על גרסאותיהם של עמיתיהם מהמאה הקודמת. גרסה אחת צמצמה את האירוע וייחסה אותו לקנאה אישית של ראש שבט הג'ע'לים באסמאעיל, קנאה שצמחה משום שאסמאעיל לא העניק לראש השבט מעמד בכיר ואף השפיל אותו. אם כך, הנקמה הייתה מעשה פרטי של ראש השבט, ושאר בני השבט לא היו מעורבים בה. גם נקמתם האכזרית של המצרים בבני שבט הג'ע'לים, במסגרת מסע נקם שליווה אותו הדפ'ת'רדאר מוחמד ב'יה, בנו המאומץ של מחמת עלי, מתוארת כנקמה פרטית שאינה משקפת את המדיניות המצרית בסודאן (אל-ג'אב'רי 1947: 21; אל-שיח' 1979: 77). גרסה אחרת האשימה את אסמאעיל בפזיזות ובנמהרות וטענה שחייליו השתוללו בשטחיהם של אנשי שבט הג'ע'לים והביאו לתגובתם הקשה.⁷¹ ההיסטוריונים המצרים האלה הצרו על מעשי החיילים, שפגעו פגיעה קשה ביחסי מצרים וסודאן, ועבדו אל-רחמים טען שהם היו חיילים לא-סדירים, ושגם במצרים הם היו מקור לאי-יציבות וסכנה לשלטון (לדוגמה, עבד אל-רחים 1952: 115).

החידוש בהיסטוריוגרפיה המצרית במאה העשרים היה בעיסוקה בגילויים של סובלנות הדדית בין שליטי שני חלקי העמק, גם אם הביטויים לכך היו סמליים בעיקרם. כך מצוין שמלך סודאן נמר הסכים לערוך לאסמאעיל טקס קבורה מכובד, ושמחמת עלי ויורשו סעיד חננו את קרובי משפחתו של ראש שבט הג'ע'לים ואת צאצאיהם (אל-ג'אב'רי 1947: 21, 25; עבד אל-רחים 1952: 105-106).

71 ראו אל-ראפעי, עבד אל-רחמאן 1930: 169; עבד אל-רחים 1952: 105, 110, 112; אל-ג'מל 1969, כרך 2: 28.

ההיסטוריון אל-שאטר בוצ'ילי עבד אל-ג'ליל טען שהתקרית לא נחקרה עד תום ושהממלופים הם שעמדו מאחורי ההתנקשות באסמאעיל. על פי גרסתו, הממלופים שברחו ממצרים רקמו מזימה עם יריבי מלך הג'עלים בתוך שבטו, ניצלו את היעדרו של המלך ורצחו את אסמאעיל כדי לנקום במחמת עלי. עבד אל-ג'ליל טען שהגרסה הנפוצה היא גרסה מטעה שהמציאו האירופים כדי לסכסך בין המצרים והסודאנים, והוא התאמץ לשלול אותה. גרסתו של עבד אל-ג'ליל לא הייתה מקובלת על היסטוריונים מצרים אחרים (עבד אל-ג'ליל 1966-1967: 131-136).

באופן כללי, לא היו בהיסטוריוגרפיה המצרית במאה העשרים חידושים בדיון בהתקוממות הכוללת של תושבי סודאן נגד השלטון המצרי במרד מחמד אחמד אל-מהדי. כך גם בנוגע למדיניות ההפרדה של בריטניה בין שני חלקי עמק הנילוס ובאשר לתפקידים המרכזי של האירופים באירועים, שעל פי הטענה שימשו ידה הארוכה של בריטניה באפריקה והתסיסו את התושבים נגד השלטון המצרי.

הביקורת על מדיניות הח'דיב אסמאעיל כלפי הזרים נשמרה אף היא, והייתה צמודה למחלוקת בין ס'הנפ לפ'נזי בדבר שאלת נאמנותו של גורדון לשלטון המצרי. הביקורת על הח'דיב החריפה בתקופות שבהן משפחת מחמת עלי הייתה אהודה פחות, בעיקר אחרי מהפכת 'הקצינים החופשיים' ב-1952. ג'לאל יחיא וראפת אל-שיח', למשל, כתבו בחיבוריהם שהח'דיב אסמאעיל פעל בסודאן ממניעים אישיים והיה שותף להריסת כלכלת סודאן, מכיוון שהפך את הכלכלה המצרית לקפיטליסטית ורצה להגדיל את הכנסותיו. גם מלחמתו של הח'דיב בסוחרי העבדים ששלטו בכלכלת סודאן יוחסה לרצונו להגדיל את רווחיו: באמצעות ההסכם לביטול העבדות שחתמה עם בריטניה, קשרה מצרים את עצמה בקפיטליזם העולמי, וזה גבר על הקפיטליזם המצרי. כישלונה של הכלכלה המצרית לעמוד בפני הקפיטליזם האירופי גרם סבל לתושבים בעמק הנילוס כולו, התושבים התקוממו על השלטון העושק, והשלטון המצרי בסודאן נכשל. תיאור זה כוון גם הוא לתאר את שני חלקי עמק הנילוס מאוחדים בסבלם ובמרדם – מרד מחמד אחמד אל-מהדי בסודאן כמרד עראבי במצרים. על כן, טענו ההיסטוריונים שהחזיקו בגרסה זו, אין לקשר את מחאת הסודאנים נגד השלטון המצרי להתנגדותם לאיחוד עמק הנילוס (לדוגמה, יחיא 1967: 57; אל-שיח' 1979: 139-140).

סיכום

עיסוקם של ההיסטוריונים המצרים בשליטה המצרית בסודאן הוא אחד הנושאים המרכזיים בתולדות מצרים המודרנית, בשל תלותה הקיומית של מצרים המתפתחת בנהר הנילוס ומכאן בסודאן. השליטה המצרית בסודאן נחשבה לאינטרס מצרי קיומי,

וההיסטוריונים המצרים במאות התשע-עשרה והעשרים ביטאו בכתיבתם את האינטרס המצרי הזה והצדיקו את השלטון המצרי בסודאן במאה התשע-עשרה. הסכמה זו היא מאפיין קבוע בהיסטוריוגרפיה המצרית בשתי המאות. עם זאת, אפשר להבחין בשינויים רבים בהיסטוריוגרפיה המצרית בנושא זה. ראשית, היסטוריונים רבים, בעיקר במאה התשע-עשרה, שייכים למסורת הכתיבה המוקדמת יותר, והם יותר כרוניקאים מהיסטוריונים. לעומתם, ההיסטוריונים המאוחרים יותר, בעיקר במאה העשרים, למדו את מקצוע ההיסטוריה ואת מלאכת הכתיבה המדעית, ואלו השפיעו על שיטת הכתיבה ועל רמת הניתוח שלהם. שנית, העליות והמורדות ביחסי מצרים-סודאן, ששיקפו את הדרישות המדיניות המצריות בכל תקופה ותקופה כלפי סודאן, באו לידי ביטוי גם בהיסטוריוגרפיה המצרית.

ההיסטוריוגרפיה המצרית על סודאן משקפת, כך נראה, את התפתחות הזהות המצרית לאורך המאות התשע-עשרה והעשרים. על פי הנחה זו אפשר לצייר את התהליך הזה: במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה אפשר להבחין בכתיבה היסטורית האופיינית לכתיבה שקדמה ללידת הדיסציפלינה ההיסטורית המודרנית. הייתה זו כתיבת כרוניקות, כתיבה תיאורית (דסקריפטיבית) בעיקרה, כמעט בלי ניתוח או ביקורת, המתאפיינת בשימוש דל במקורות. כתיבה זו התמקדה בשליטים ובאנשי שלטון, כלומר, היא נועדה להנציח את מחמת עלי פאשה ומשפחתו, ובתוך הקשר זה נדון גם כיבוש סודאן. אחד המייצגים של כתיבה זו היה עבד אל-רחמאן אל-ג'ברתי. היסטוריונים כמו רפאע אל-טהטאוי ועלי מובארק, שלמדו את מלאכת הכתיבה ההיסטורית המודרנית, המשיכו לכתוב את ההיסטוריה של שושלת מחמת עלי פאשה כפי שעשו קודמיהם. נאמנותם של ההיסטוריונים שהיללו את משפחת השלטון ביתר שאת שיקפה את הכרת הטובה שלהם לשלטון על ההשכלה שזכו לה במימון שושלת זו ועל התפקידים שמילאו במנגנוניה. אולם, להבדיל מקודמיהם הכרוניקאים, אפשר לזהות בכתיבתם הפנמה של רעיונות כמו לאום ומולדת. דור זה פירש את כיבוש סודאן כצעד שנועד להיטיב עם האומה המצרית ועם המולדת המצרית. לטענתם, במובן זה קידמה משפחת השלטון את האינטרס הלאומי המצרי (ולא דאגה לאינטרס הפרטי שלה). לאחר מרד אל-מהדי (1880-1889) ואובדן השליטה המצרית בסודאן החלה להופיע במצרים כתיבה היסטורית ביקורתית כלפי מדיניות משפחת מחמת עלי פאשה בסודאן. כתיבה זו ביטאה חשבון נפש מצרי מתוך ניסיון לאתר את גורמי הכישלון. כותביה באו מקרב האופוזיציה לשלטון, למשל, מקרב אנשי מרד אַחְמַד עֶרֶאבִי (1881), וייצג אותה מחמוד פֶּהְמִי. בשלב זה יצרו המחברים הבחנה בין האינטרס של האומה המצרית לאינטרס של משפחת השלטון. הבחנה זו אפשרה להיסטוריונים לתקוף את משפחת המלוכה ולהציג את שלטונה בסודאן כשלטון אכזרי, כושל ועושק, שבסופו של דבר פגע בתושבי סודאן, הוביל לאובדן השליטה המצרית בסודאן והביא לכיבוש בריטי של מצרים בשנת 1882.

כתיבה ביקורתית על מדיניות משפחת השלטון בסודאן באה הפעם מקרב נאמני המשפחה ומשרתיה, כמו אבראהים פוזי ואסמאעיל סרהנפ. כתיבתם של השניים התאפיינה בשימוש מקיף יותר במקורות ובניתוח המאורעות. גם פוזי וגם סרהנפ הצביעו על המדיניות הבריטית ועל תפקידם של הזרים שעבדו בשירות הח'דיב אסמאעיל וטענו שהם האשמים באובדן השלטון המצרי בסודאן. הם לא חסכו את ביקורתם גם מהח'דיב והצביעו על שגיאותיו – על כניעתו למדיניות הבריטית ועל העסקת הזרים בסודאן.

לצד התפתחות היסטוריוגרפית זו וכחלק מן ההבחנה בין אינטרס משפחת המלוכה לאינטרס של מצרים, החלה להיכתב ההיסטוריה של חבל הארץ 'מצרים'. בהקשר זה נחשבה סודאן למרחב חיוני לקיומה של מצרים. התפתחות זו קשורה לראשית התגבשות התודעה הלאומית המצרית לקראת סוף המאה התשע-עשרה. ההתפתחויות ההיסטוריוגרפיות במאה התשע-עשרה היו בסיס חשוב לדיון ההיסטורי במאה העשרים.

כאמור, הדיון ההיסטורי בסוגית סודאן בשנות העשרים של המאה העשרים עמד בסימן הלאומיות המצרית ושיקף את רוח הזמן. היסטוריונים בני התקופה ביטאו את אידיאולוגית התנועה הלאומית המצרית ואת הדרישה להחזיר את השלטון המצרי לסודאן, במיוחד אחרי שבריטניה כפתה על מצרים להתפנות מסודאן בשנת 1924, כחלק מן התכנית הבריטית להקים בסודאן מדינה עצמאית.

בכתיבה זו אפשר להבחין בתפקיד שקיבלו על עצמם ההיסטוריונים האלה – להגן על האינטרס הלאומי המצרי, כפי שקרה גם בלאומים אחרים. במקרה זה הם עשו זאת על ידי מתן תוקף היסטורי לדרישה לריבונות מצרית על סודאן בהשראת סיסמתה של התנועה הלאומית 'אחדות עמק הנילוס' ועל ידי שימוש במקורות ארכיוניים וניתוח מדעי של המאורעות (למשל, מוחמד פואד שַׁכְרִי). שלושת הנציגים המובהקים של קבוצה זו היו: מוחמד רַפְעֵת, מוחמד סַבְרִי אל-סַרְבּוּנִי ומוחמד שַׁפִּיק רַ'רְבֵּאל. בעידן התגבשות התנועה הלאומית המצרית בראשות מפלגת הַנֶּפֶד התפצלו ההיסטוריונים המצרים לשתי קבוצות: תומכי בית המלוכה, שגילו אהדה למשפחת השלטון, ותומכי התנועה הלאומית והאנטי-אימפריאליסטיים, שלא חסכו ביקורת ממשפחת המלוכה. את ספריהם של כמה מהם, כמו עַבְד אל-רַחְמָאן אל-רַאפְעִי ומוחמד סַבְרִי, החרימו השלטונות.

הדרישה לריבונות מצרית בסודאן גרמה נזק למאמצי מצרים ליצור את 'אחדות עמק הנילוס'. הסודאנים התרעמו על ההתעלמות המצרית מקיומם ומהזנחתם. הבריטים מצדם ניצלו את הנימוק הזה לתעמולה אנטי-מצרית בסודאן ומצאו אוהדים בקרב המשכילים ואנשי האליטה בסודאן שהתחילו לתמוך בדרישה הבריטית לעצמאות ארצם. כדי לתקן את הנזק, תקפו היסטוריונים מצרים אחרים, ובהם מוחמד

אל־מַעֲתָסִם ומוחמד עֶבֶד אל־רַחִים, את הדרישה לריבונות מצרית בסודאן, העלו על נס את הגורמים המשותפים לשני העמים ולשתי הארצות ותיארו את ההיסטוריה של השלטון המצרי בסודאן במאה התשע־עשרה כפרק מהולל בהגשמת האחדות הטבעית בין שתי הארצות ובין שני העמים.

אמנם כמה מן ההיסטוריונים המצרים גימדו את עוצמת התנגדות הסודאנים לשלטון המצרי והדגישו את תרומת הרפורמות המצריות, אולם היסטוריונים מצרים אחרים, שנמנו על מתנגדי משפחת המלוכה, הדגישו את העובדה ששלטון בית מחמת עלי פאשה עשק גם את הסודאנים וגם את המצרים. תפיסה זו רווחה במחצית השנייה של המאה העשרים.

עם מהפכת 'הקצינים החופשיים' (1952) ביקשו היסטוריונים לטעון שרצון העם והאינטרסים שלו מנוגדים לרצון האליטות בכלל ולרצון משפחת המלוכה בפרט ולא־ינטרסים שלהן. הם ראו במשטר המלוכני משטר מושחת שניצל את העם ואת משאביו ובמהפכת 'הקצינים החופשיים' מימוש של רצון העם להשתחרר מן השלטון הדכאני, וכך ביססו את הלגיטימציה לשלטונם. תפיסתם זו הייתה הבסיס להבנת ההיסטוריה המודרנית של מצרים ולכתיבתה מחדש, וברוח זו כתבו ההיסטוריונים המצרים מחדש גם את תולדות השלטון המצרי בסודאן. כתיבתו של ההיסטוריון המצרי עֶבֶד אל־רַחֵמָאן אל־ראפֶּעי, שזכה לתואר 'היסטוריון הלאומיות המצרית', היא דוגמה לשינוי הסיפור. היסטוריונים שאהדו את משפחת מחמת עלי פאשה איבדו את מקומם בחברת המשכילים במצרים.

עם הכרת השלטון המצרי בעצמאות סודאן והוויתור על רעיון 'אחדות עמק הנילוס' בשנת 1954, החל דיון היסטוריוגרפי אקדמי שהושפע מיחסי שתי המדינות. כאשר אימץ גמאל עֶבֶד אל־נַאסֵר את רעיון הלאומיות הערבית בסוף שנות החמישים של המאה העשרים, כתבו היסטוריונים צעירים, כמו אַחְמַד עֶזַת עֶבֶד אל־פֶּרים ומוחמד אַנִיס, את תולדות מצרים המודרנית, ובכלל זה את תולדות יחסיה עם סודאן, מתוך השקפת עולם ערבית. במחקריהם הדגישו החוקרים את מוצאם הערבי של שבטים סודאנים רבים ואת היסוד הערבי בתרבות הסודאנית.

ברוח הסוציאליזם הערבי של משטר נַאסֵר התפתחה כתיבה היסטורית שנשענה על תפיסות מתחום מדעי החברה, תפיסות שלפיהן המתח המעמדי הוא המניע לתהליכים ההיסטוריים. היסטוריונים מרקסיסטים הדגישו את תפקידם המכריע של כוחות הייצור ושל השליטה במשאבי הארץ בהנעת התהליכים ההיסטוריים. המהפכה הוצגה כשחרור החברה המצרית משלטון השכבה השלטת שניצלה את משאבי הארץ לטובתה האישית 'על חשבון' השכבות האחרות. בין ההיסטוריונים הסוציאליסטים והקומוניסטים המצרים אפשר לציין את יונאן רֶזֶק ועֶבֶד אל־עֶזִים רַמְדָּאן. בשנים אלו התפתח פולמוס בנושאים שנויים במחלוקת, כמו מדיניות מצרים כלפי העבדים וניצול משאביה הכלכליים של סודאן.

העוינות כלפי משפחת מחמת עלי בהיסטוריוגרפיה המצרית פחתה בתקופה שאחרי נאָר, והיא נוקתה מהדימוי הקולוניאלי והאימפריאלי שיצרו לה בריטים, הסודאנים וכמה מן המצרים. ההיסטוריונים המצרים בתקופת נאָר וגם אחריה נקלעו לדילמה: מצד אחד, הם לא אהדו את משפחת מחמת עלי, ומצד שני, לא יכלו להתעלם מההיסטוריה של מחמת עלי ומכיבוש סודאן. כדי לפתור את הדילמה יצרו ההיסטוריונים הבחנה בין שליטיה של השושלת. מחמת עלי היה האהוד ביותר על היסטוריונים אלו, בגלל תרומתו לעיצובה של מצרים המודרנית והגשמת אחדות עמק הנילוס, שהרי רבות מהצלחותיו מיוחסות לתמיכת העם המצרי במדיניותו. לעומת זאת, יורשיו של מחמת עלי, אסמאעיל ותופיק, לא היו אהודים והואשמו בעריצות ובעושק ובאחריות לאובדן השלטון בסודאן.

כפי שאפשר לראות, שלטון מצרים בסודאן, בהיותו פרק בהיסטוריה של מצרים המודרנית, זכה לדיון נרחב מצד היסטוריונים מצרים, שרובם אינם מוכרים לקורא. כתיבת פרק זה יכולה ללמד אותנו על התפתחויות היסטוריוגרפיות רחבות יותר במצרים, ויותר מכך, היא יכולה לשמש כבואה לתהליכי התגבשות הזהות, ואולי אף הזהויות המצריות לאורך המאות התשע-עשרה והעשרים. תהליכים אלו יכולים לתרום להבנה שהזהות הלאומית היא זהות נרכשת, ברוח בנדיקט אנדרסון, ולהבנת תפקיד ההיסטוריון בעיצוב זהויות אלו ובהנחלתן. דיון במגמות אלו עשוי לפתוח צוהר אל ההיסטוריוגרפיה הלאומית המצרית לכל הקוראים שאינם מצרים, ולקוראים הישראלים בפרט. בעידן של שינויים עמוקים במצרים אפשר רק להניח שבעקבות הזהויות המצריות החדשות שיתגבשו נזכה לגל נוסף של כתיבה רוויזיוניסטית.

ביבליוגרפיה

- אבראהים, אחמד, חש"ד. מחמד עלי פי אל-סודאן, אל-ח'רטום: דאר אל-תאליף ואל-נשר.
- אל-בראוי, רשאד, 1952. מג'מועת אל-ות'אאק אל-סיאסיה: אל-מרכז אל-דוּלִי לַמְסֹר ואל-סודאן וקנאת אל-סוּיס, אל-קאהרה: אל-נהדה, כרך 1.
- אל-ג'אברי, מחמד, 1947. פי שאן אללה: תאריח' אל-סודאן כמא ירויה אלה, אל-קאהרה: אל-פכר אל-ערבי.
- אל-ג'ברתי, עבד אל-רחמאן, 1879. עג'אאב אל-את'אר פי אל-תראג'ם ואל-אח'באר, אל-קאהרה: אל-מטבעה אל-אמיריה, כרך 4.
- אל-ג'מיעי, עבד אל-מנעם, 1994. אתג'אהאת אל-כתאבה אל-תאריח'יה: פי תאריח' מסר אל-חדית' ואל-מעאסר – אל-קרנן אל-תאסע עשר ואל-עשרין, אל-קאהרה: עין ללדראסאת ואל-בחוח' אל-אנסאניה ואל-אג'תמאעיה.

- אל-ג'מל, שוקי, 1969. תאריך' סודאן נאדי אל-ניל, 2 כרכים, אל-קאהרה: אל-אנג'לו אל-מצריה.
- אל-טהטאוי, רפאעה ראפע, 1869. מנאהג' אל-אלבאב אל-מסריה, בולאק: אל-מטבעה אל-מסריה.
- אל-מעטסם, מחמד, 1952. נקד כתאב אל-מסאלה אל-סודאניה למפי עבאס', אל-מג'לה אל-תאריך'יה אל-מסריה 4: 248-253.
- אל-סיוטי, מחמד, חש"ד. אל-סודאן אל-שקיק, אל-קאהרה: חמ"ל.
- אל-קסבי, חאמד, 1951. וחדת נאדי אל-ניל, אל-קאהרה: דאר אל-מעארף.
- אל-דאפעי, עבד אל-רחמאן, 1930. תאריך' אל-חרבה אל-קומיה ותטור נזאם אל-חכם פי מסר: עסר מחמד עלי, אל-קאהרה: מטבעת אל-נהדה.
- אל-דאפעי, עבד אל-רחמאן, 1932. תאריך' אל-חרבה אל-קומיה: עסר אסמאעיל, אל-קאהרה: מטבעת אל-נהדה, אל-ג'זא אל-אול.
- אל-שיאל, ג'מאל, 1958. אל-תאריך' ואל-מארח'ין פי מסר פי אל-קרן אל-תאסע עשר, אל-קאהרה: אל-נהדה אל-מסריה.
- אל-שיח', ראפת, 1979. מסר ואל-סודאן פי אל-עלאקאת אל-דוליה, אל-קאהרה: עאלם אל-כתב.
- בדראן, מוסטפא, 1991. השלטון המצרי בסודאן בין השנים 1820-1879 בהיסטוריוגרפיה המצרית במאות ה-19 וה-20, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- וטיקיוטיס, פנאיוטיס, ג', 1983. תולדותיה של מצרים: ממוחמד עלי עד סאדאת (תרגום מיוונית: י"נ), ירושלים: מאגנס.
- טוסון, עמר, 1936. אל-מסאלה אל-סודאניה, אל-אספנדריה: מטבעת אל-מסתקבל.
- טוסון, עמר, 1937. תאריך' מדירית ח'ט אל-אסתואא אל-מסריה מן פתחהא אלא ייאעהא, אל-אספנדריה: מטבעת אל-עדל.
- יחיא, ג'לאל, 1967. מסר אל-אפריקיה ואל-אטמאע אל-אסתעמאריה פי אל-קרן אל-תאסע עשר, אל-אספנדריה: דאר אל-מעארף.
- לביב, באהור, 1947. וחדת נאדי אל-ניל פי אל-תאריך' אל-קדים, מג'לת אל-מהנדסין: 5-10.
- מבארב, עלי באשא, 1969-1970. אל-ח'טט אל-תופיקיה אל-ג'דידה פי מסר אל-קאהרה, אל-טבעה אל-ת'אניה, אל-קאהרה: דאר אל-כתב, כרך 1.
- נסחי, אבראהים ופדוי, אחמד, 1947. מ'זאהר אל-וחדה פי אל-עסור אל-קדימה, פי: ריאסת מג'לס אל-נוראא, וחדת נאדי אל-ניל, אל-קאהרה: 63-79.
- נסר, אל-סיד, 1981. אל-וג'וד אל-מסרי פי אפריקיא פי אל-פתרה מן 1820-1899, אל-קאהרה: דאר אל-מעארף.

- סְבִירי, מחמד, 1947. אל-אמבראטוריה אל-סודאניה פי אל-קרן אל-תאסע עשר, אל-קאהרה: מטבעת מסר.
- סְעוּדִי, מחמד עבד אל-ר'ני ואחרים, 1982. אל-תכאמל אל-מסרי אל-סודאני, אל-קאהרה: מכתבת אל-אנג'לו אל-מסריה.
- סְרֵהֲנֵכ, אֶסְמַאעִיל, 1896. חקאק אל-אח'באר ען דול אל-בחאר, בולאק: אל-טבעה אל-אמיריה, אל-ג'זא אל-אול ואל-ת'אני.
- עבד אל-ג'ליל, אל-שאטר, 1966-1967. מעאלם תאריח' סודאן ואדי אל-ג'יל, אל-טבעה אל-ת'אניה, אל-קאהרה: מכתבת אל-ערב.
- עבד אל-מלכ, אַנְוָר, 1983. נהדת מסר, אל-קאהרה: אל-היאה אל-מסריה אל-עאמה ללכתאב.
- עבד אל-רחים, מחמד, 1952. אל-נדא פי דפע אל-אפתרא, אל-קאהרה: אל-מאלף.
- עוּד, לוּיס, 1987. תאריח' אל-פכר אל-מסרי אל-חדית', מן אל-חמלה אל-פרנסיה אלא עסר אסמאעיל, אל-טבעה אל-ראבעה, אל-קאהרה: מכתבת מדבולי.
- פֶּהֶמִי, מחמוד, 1894. אל-בחר אל-ואח'ר פי תאריח' אל-עאלם ואח'באר אל-אואאל ואל-אואח'ר, אל-קאהרה: אל-מטבעה אל-אמיריה, אל-ג'זא אל-אול.
- פּוּזִי, אַבְרָהָם, 1901. אל-סודאן בין ידי ר'ורדון וכתשנר, אל-קאהרה: מטבעת אל-אדאב ואל-מאיד, אל-ג'זא אל-אול.
- פְּרִיד, מחמד, 1890. אל-בהג'ה אל-תופיקיה, אל-קאהרה: אל-מטבעה אל-אמיריה.
- רִזְק, יוֹנָאן, 1975. קרית וחדת ואדי אל-ג'יל בין אל-מעאהדה ותר'יר אל-ואקע אל-אסתעמאדי 1936-1946, אל-קאהרה: מעהד אל-בחות' ואל-דראסאט אל-ערביה.
- רִזְק, יוֹנָאן, 1977 (עורך). 'תפככ אל-אמבראטוריה אל-מסריה', פי מעהד אל-בחות' ואל-דראסאט אל-ערביה, אל-עלאקאט אל-ערביה אל-אפריקיה: דראסאט תאריח'יה ללאת'אר אל-סלביה ללאסתעמאר, אל-קאהרה: מעהד אל-בחות' ואל-דראסאט אל-ערביה.
- ריאד, ואהר, 1966. אל-סודאן אל-מעאסר מנד' אל-פתח אל-מסרי חתא אל-אסתקלאל 1820-1953, אל-קאהרה: אל-אנג'לו אל-מסריה.
- רמדאן, עבד אל-עזים, 1988. אכד'ובת אל-אסתעמאר אל-מסרי ללסודאן, אל-קאהרה: אל-היאה אל-עאמה ללכתאב.
- רִבְבָאֵל, מחמד, 1947 (עורך). 'בנאא אל-וטן אל-מסרי אל-סודאני פי אל-קרן אל-תאסע עשר', פי ריאסת מג'לס אל-נורא אל-מסריה, וחדת ואדי אל-ג'יל, אל-קאהרה, 84-85.
- שְׁכָרִי, מחמד פאד, 1945 (עורך). 'אל-אמבראטוריה אל-אפריקיה, ספחה מן תאריח' מכאפחת אל-דקואל-נח'אסה פי אל-סודאן', פי וזארת אל-מעארף ואל-ת'קאפה, אסמאעיל: במנאסבת מרור ח'מסין עאמא עלא ופאתה, אל-קאהרה, 201-214.

- שכרי, מחמד פאאד, 1958 [1947]. מִסְר ואל-סודאן: תאריח' וחדת נאדי אל-ניל אל-סיאסיה פי אל-קרן אל-תאסע עשר 1820-1880, אל-טבעה אל-ת'אניה, אל-קאהרה: דאר אל-מעארף.
- תמאם, תמאם, 1981. 'אל-רקיק ואל-ג'נדיה פי נזר מחמד עלי', אל-מג'לה אל-תאריח'יה אל-מסריה 27: 119-157.
- Bechtold, Peter K., 1991. 'More Turbulence in Sudan: A New Politics This Time?', in: John O. Voll (ed.), *Sudan: State and Society in Crisis*, Indiana: Indiana University Press, 1-23.
- Crabbs, Jack A., Jr., 1984. *The Writing History in Nineteenth-Century Egypt*, Cairo: The American University in Cairo.
- Deng, Francis Mading, 1995. *War of Visions: Conflict of Identities in the Sudan*, Washington: Brookings Institution Press.
- Di-Capua, Yoav, 2004. "Jabarti of The 20th Century": The National Epic of 'Abd al-Rahman al-Rafi'i and Other Egyptian Histories', *IJMES* 36: 429-450.
- Elgood, Percival George, 1969. *The Transit of Egypt*, New York: Russell and Russell.
- Gorman, Anthony, 2003. *Historians, State and Politics in Twentieth Century Egypt: Contesting the Nation*, London and New York: Routledge.
- Hill, Richard Leslie, 1966. *Egypt in the Sudan 1820-1881*, Oxford: Oxford University Press.
- Lesch, Ann Mosely, 1999. *The Sudan-Contested Nation Identities*, Indiana: Indiana University Press.
- Meital, Yoram, 1997. 'Revolutionizing the Past: Historical Representation during Egypt's Revolutionary Experience, 1952-62', *Mediterranean Historical Review* 12: 60-77.
- Powell, Eve M. Troutt, 1999. 'From Odyssey to Empire: Mapping Sudan Thought Egyptian Literature in the Mid-19th Century', *Middle East Studies* 31: 401-427.
- Rifaat Bey, Mohammad, 1947. *The Awakening of Modern Egypt*, London: Longmans, Green.
- Sharkey, Heather J., 1999. 'A Century in Print: Arabic Journalism and Nationalism in Sudan, 1899-1999', *Middle East Studies* 31: 531-549.
- Wai, Dunstan M., 1981. *The African-Arab Conflict in the Sudan*, New York and London: Africana Publishing Company.

Warburg, Gabriel, 1985. *Egypt and the Sudan: Studies in History and Politics*, London: Franc Cass.

לקריאה נוספת:

- אל-נקאש, סלים בן ח'ליל, 1884. מסר ללמסריין, תשעה כרכים, אספנדריה: מטבעת ג'ינדת אל-מחרסה.
- אניס, 1962. מדרסת אל-תאריח' אל-פי אל-עהד אל-עתמאני, אל-קאהרה: ג'אמעת אל-דול אל-ערביה, מעהד אל-דראסאת אל-ערביה אל-עאליה.
- גרשוני, ישראל, 1980. מצרים בין ייחוד לאחדות, החיפוש אחר זהות לאומית, 1919-1948, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זינדאן, ג'רג'י 1911. תאריח' מסר אל-חדית', שני כרכים, אל-קאהרה, מטבעת אל-הלאל.
- חביב, עיזו מחמד, 1951. וחדת ואדי אל-ניל, תחליל מדעם ען אל-וחדה ורד קאטע עלא מפתיאת אל-מסתעמרין, אל-קאהרה: מכתבת נהדת מסר.
- סיון, עמנואל, 1973. 'מגמות בהיסטוריוגרפיה המצרית — אינדיקטורים כמותיים', המזרח החדש כג: 296-298.
- סעודי, מחמד עבד אל-ר'ני ואחרים, 1982. אל-תכאמל אל-מסרי אל-סודאני, אל-קאהרה: מכתבת אל-אנג'לו אל-מסריה.
- עבד אל-כרים, 1958. דראסאת תאריח'יה פי אל-נהדה אל-ערביה אל-חדית'ה, אל-קאהרה: אל-אנג'לו אל-מסריה.
- עבד אל-כרים, אחמד עזת ואחרים, 1963. תאריח' אל-ערב אל-חדית' ואל-מעאסר, אל-קאהרה: וזארת אל-תרביה ואל-תעלים אל-מסריה.
- עבד אללה, חסין, 1935. אל-סודאן מן אל-תאריח' אל-קדים אלא רחלת אל-בעת'ה אל-מסריה, אל-קאהרה: אל-מטבעה אל-רחמאניה.
- ריאסת אל-ווראא אל-מסריה, 1953. אל-סודאן מן 13 פבראיר 1841 אלא 12 פבראיר 1953, אל-קאהרה: ריאסת אל-ווראא.
- שכרי, מחמד פאאד, 1947. מסר ואל-סיאדה עלא אל-סודאן — אל-נדע אל-תאריח'י ללמסאלה, אל-קאהרה: דאר אל-מעארף.
- שכרי, מחמד פאאד, 1958. מסר פי מטלע אל-קרן אל-תאסע עשר (1801-1811), שלושה כרכים, אל-קאהרה: ג'אמעת אל-קאהרה.
- שכרי, עבד אל-מקסוד אל-ענאני וסיד ח'ליל, 1948. בנאא דולת מסר מחמד עלי — אל-סיאסה אל-דאח'ליה, אל-קאהרה: דאר אל-פכר.

- Allen, Bernand Meredith, 1931. *Gordon and the Sudan*, London: Macmillan and co., Limited.
- Beinin, Joal and Zachary Lockman 1988. *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam and The Egyptian Working Class, 1882-1954*, London: I. B. Tauris.
- Botman, Selma, 1991. *Egypt from Independence to Revolution: 1919-1952*, New York: Syracuse University Press.
- Cameron, Donald Andreas, 1898. *Egypt in the Nineteenth Century: or, Mehemet Ali and His Successors Until the British Occupation in 1882*, London: Smith, Elder, co.
- Cole, Juan Ricardo I., 1993. *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement*, Princeton: Princeton University Press.
- Crabite, Pierre, 1933. *Ismail, the Maligned Khedive*, London: Routledge.
- Crabite, Pierre, 1934. *Gordon, the Sudan, and Slavery*, London: Routledge.
- Crabite, Pierre, 1955. *Egypt*, London: Routledge.
- Daly, M. W. (ed.), 1998. *Cambridge History of Egypt: Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, vol. 2, New York: Cambridge University Press.
- Diane, Robinson-Dunn, 2006. *The Harem, Slavery and British Imperial Culture: Anglo-Muslim Relations in the Late Nineteenth Century*, Manchester: Manchester University Press.
- Di-Capua, Yoav, 2001. 'Embodiment of the Revolutionary Spirit: Mustafa Kamil Mausoleum in Cairo', *History and Memory* 13: 85-113.
- Gershoni, Israel and James Jankowsk, 1995. *Redefining the Egyptian Nation 1930-1945*, Cambridge, Cambridge University Press Manchester University Press.
- Gordon, Joel, 1992. *Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Offices and July Revolution*, New York: Oxford University Press.
- Hanotiaux, Gabriel, 1931-1940. *Histoire de la Natioe Egyptienne*, Paris: Plon.
- Hanotiaux, Gabriel, 1929. *Regards sur L'Egypte et la Palestine*, Paris: Plon.
- Hathaway, Jane, 1998. *The Mamluk in Egyptian Politics and Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Hill, Richard Leslie, 1970. *On the Frontiers of Islam: Two Manuscripts concerning the Sudan under Turco-Egyptian Rule, 1822 1845*, Oxford: Clarenton Press.
- Marlowe, John, 1961. *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations, 1800-1956*, London: Cresset Press.
- Owen, Roger, 1992. *Power and Politics in the Making of the Middle East*, London: Routledge.
- Petry, Carl (Editor), 2008. *Cambridge History of Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Piterberg, Gabriel, 1998. 'The Tropes of Stagnation and Awakening in Nationalist Historical Consciousness: The Egyptian Case', in: James Jankowski and Israel Gershoni (eds.), *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, New York: Columbia University Press, 42-61.
- Reid, Donald, 1990. *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rifaat Bey, Mohammad, 1947. *The Awakening of Modern Egypt*, London: Longmans, Green.
- Safran, Nadva, 1961. *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Sammarco, Angelo, 1929. *Il Viaggio di Mohammed Ali al Sudan, 15 Ottobre 1815-38 Marzo 1839*, Caire: Impr. De l'Institut français d'archéologie oriental du Caire, pour la Société royal de géographie d'égypte.
- Sammarco, Angelo, 1930. *Il Regno di Mohammed Ali nei Documenti Diplomatici Italiani Inediti*, Caire: Impr. De l'Institut français d'archéologie oriental du Caire, pour la Société royal de géographie d'égypte.
- Sammarco, Angelo, 1931. *La Marina Egiziana sotto Mohammed Ali*, Caire: Impr. De l'Institut français d'archéologie oriental du Caire, pour la Société royal de géographie d'égypte.
- Sammarco, Angelo, 1937. *Historie De l'Egypte Modern depuis Mohammed Ali jusqu' a l'Occupation Britannique (1801-1802), d'pre's les Documents Originaux Egyptiens et E'trangers*, Caire: Impr. De l'Institut français d'archéologie oriental du Caire, pour la Société royal de géographie d'égypte.

- Shamir, Shimon (ed.), 1995. *Egypt from Monarchy to Republic*, Boulder: Westview Press.
- Shukry, Mohamed Fuad, 1935. *The Khedive Ismail and Slavery in Sudan 1863–1876*, Ph. D. dissertation, Liverpool: Liverpool University.
- Subaida, Sami, 1989. *Islam, the People and the State: Essays on Political Ideas and Movements in the Middle East*, London: Routledge.
- Szylowitz, Joseph C., 1973. *Education and Modernization in the Middle East*, Ithaca (N.Y): Cornell University Press.
- Toledano, Ehud R., 1998. *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle: University of Washington Press.